

**АСЕН
РАЗЦВЕТНИКОВ**

**ИЗБРАНИ
ПРОИЗВЕДЕНИЯ**

В ТРИ ТОМА

*Под редакцията на
ГЕОРГИ ЦАНЕВ, КАМЕН ЗИДАРОВ,
НИКОЛА ФУРНАДЖИЕВ*

Б Ъ Л Г А Р С К И П И С А Т Е Л

София — 1963

**АСЕН
РАЗЦВЕТНИКОВ**

**ИЗБРАНИ
ПРОИЗВЕДЕНИЯ**

ТОМ ВТОРИ

**ХУМОР · САТИРА ·
ДРАМА · СТАТИИ**

РЕДАКТОР КАМЕН ЗИДАРОВ

Б Ъ Л Г А Р С К И П И С А Т Е Л

София — 1963

А. РАЗЦВЕТНИКОВ

АСЕН РАЗЦВЕТНИКОВ

ИЗБРАНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

2

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ

0.92 лн.

ИЗБРАНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

А. РАЗШЕВНИКОВ

ИЗБРАНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

THE
FEDERAL
BUREAU OF
INVESTIGATION
UNITED STATES
DEPARTMENT OF
JUSTICE
WASHINGTON, D. C.
20535

ХУМОР И САТИРА

ЮЛСКИ СКИЦИ

Във Народното събрание
по несменно разписание
продължават си дебатите
и, кажи го без ирония,
в незапомнена хармония
тихо плуват депутатите

.....¹
.....
тъничко сумти левицата
и едва сдържали си душицата,
баса карат народняците...

Сал понявга несъзнателно
ще докосне невнимателно
някой някому мазолите
и във миг със вой над залата

¹ Цензура.

се извива побеснялата
юлска буря на крамолите.

Но след кратки пререкания
чрез гърбачи и ругания
пак задрямват депутатите
и, кажи го без ирония,
пак отново сред хармония
продължават си дебатите.

2

Сплита слънцето со трепет нажежени бели жици
и безумно се заканва со разпламнала глава. . .
Хора, кучета и котки со изплезени езици
плуват в кисел пот, топят се и люлеят се едва.

Господи, ти, който дремеш в тая жега нетърпима
на небесните дървета под прохладния покров,
припомни си, че тук нейде на земята хора има,
и на своя роб покорен чуј молитвения зов!

Ах, спусни, спусни веднага своите облачни пердета
и полей со хлад и влага нажежения простор! . . .
Съжали поне, о боже, кръстоносните шкембета
на светите делегати от църковния събор!

8

ОДА НА АС. ЦАНКОВ

(По случай двегодишнината от излизането на знаменитата му
брошура «Болшевизъм и социализъм»)

Дивний бай Асене, всеширока слава —
който се потурчва, но тесняк не става! —
в тия дни безумни на червена свада
само ти ми носиш радост и отрада,
само твојто име свети лучезарно
днеска под небото тъмно и кошмарно! . . .

Ти си втор Месия, Мохамед и Буда! . . .
Целиј свят те зяпа днеска във почуда. . .
Вредом, дето няма теснящина щура,
се чете и слави твојата брошура.
— Дали има още хора по земята,
на които никак тя не е позната?
Кой ли днес над неа жадно се не звери?
В кој ли халваджия не ще се намери
лист поне от неа!? . . .

О, брошуру славна!
По срам и по блясък ти си с Кръста равна!

9

Колко дни упорни и нощи безкрайни
низаха се твоите страници омайни!
Колко пот и грижи, трудене безмерно,
колко бяла книга и мастило черно,
колко кръв и пламък и размисъл тиха
твоите знайни думи жадно похабиха! . . .
— Вдигай се, гордей се, славний бай Асене,
с туй велико дело, туй дивно творене!
С него ти прочу се само за година
от «Нишка» 15 чак до Аржентина! . . .

Но, о, участ черна! В страната ти родна,
толкоз либерална, светла и свободна,
дяволът изпрати духове нечисти
във вид на тесняци и на комунисти
и на своето дивно дело във награда
неведнъж си лошо ти от тях пострада.

. . . Две години вече като лист отронен,
всякъде дюдюкан, преследван и гонен,
ти скиташ невидим кат сянка невярна,
от Брезник и Кула до Бургас и Варна.
И ту се загубиш, ту кат дух завчас пак
озовеш се в зала, мернеш се в участък,
ту реч звънка почнеш на темите стари,
ту викаш за помощ храбрите стражари,
ухаещи остро на винени пари. . .

Светът и днес още стои развълнуван
от онуй вандаilstvo и скандал нечуван,
когато безумно мятежен и гневен
на теб се нахвърли полуделий Плевен
и диво поиска той да ти покаже

(след нужните гръбни и други масажи)
как може понявга човек да хитрува
и сам да не чува това, що хортува! . . .

А друг път пък беше — та има ли нужда
тез спомени тъжни човек да разбужда?
Нима веч на всяко дете не са знайни
твоите страдания и мъки безкрайни?
Нима всеки честен човек не ще каже,
че туй надминава и Голгота даже!?

. . . Но — вдигни челото! (Срещи си брадата
и заеми поза тържествено-святата.)
Най-послед след толкоз скърби и печали
щастieto златно с усмех се погали!
— Съдбата разплете тъмните си мрежи
тъкмо според твоите велики кроежи
и туй, що недавна ти мъдро предрече,
точ във точ започва да се сбъдва вече:
Болшеvizъм — тоя бич прокажен божий,
що направи общи всичките госпожи —
напразно се сили да изглежда бодър —
личи си, че вече е на смъртен одър!
И наште тесняци не ще да избягат —
вече и без туй се ден из ден разлагат:
ще се сбъдне скоро мечтата ти тръпна —
да угасне тая мафия престъпна!

. . . И ето те вече — както подобава —
обсипан с похвали, награди и слава,
опулен пред тебе целий свят немее,
светото ти име душите владее! . . .
И склонил със трепет чело примирено,
аз ти пея тая ода вдъхновена —

че през дни на ужас и червена свада
само ти ми беше радост и отрада,
че днес под небето тъмно и кошмарно
само твоя образ-свети-лучезарно...

ОБЩОДЕЛСКИ ИНТЕРНАЦИОНАЛ

(Изпълнен на 1 май 1921)

На крак, жандари от запаса!
О, бивши пристави, на крак!
Разжалвана пазвантска маса,
вдигни се срещу общий враг! ...
Нека без милост, без пощада
сразим тесняшката тайфа!
Светът на нази днес се пада,
напред в свещената борба!
Бой последен е тоз,
дружно вси да вървим
с жандарската калъчка
светът да обновим! (2 пъти)

Отнигде няма назначение —
от шеф, префект, ни секретар!
Във нас е нашето спасение
в борбата, водена със жар!
Теснякът масите не връща,
ни Сандо — двете ни кресла,

но храбростта е най-присъща
на разкокардени чела!

Гладът безспир ни угнетява,
крещендо слабнем всеки час.
Дружбашът днеска управлява
и няма службица за нас.

Но стига толкова търпение,
борба на смърт да поведем!
Вси пристави — без изключение! —
сами ще се произведем!

Но ние сметка вече дирим,
ще вземем саблите от тях,
разжалвани ще ги натирим —
възмездие за сторен грях!

Тесняците са чума наша,
до корен да ги заличим!
Нас рат бездомнишка не плаши!
Сред тях е нашият Евтим!
Но ако тез тълпи развратни
пак за квартири дигнат глас,
в Орландовци — съвсем безплатно —
ще им отпуснем ний завчас!

Ний армията сме голяма
на Кръстя — славний полицаи!
За чужди хора служба няма,
нито фонд таен — то се знай!
А щом туй виненочервено
плашило сринем в гроба чер,
ще си въздъхне облекчено
пак всеки честен кождер!

Бой последен е тоз,
дружно вси да вървим
с жандарската калъчка
светът да обновим! (2 пъти)

СТАРА ПЕСЕН

На нов глас

Тлъсти, важни и надути
либералските хайдути,
след тридневни конференции
и окултни пасианси,
се провикнаха на глас
във пророчески екстаз:

«Ний сме честни либерали,
нивга нищо не сме крали
и идеята ни славна
е известна веч отдавна:
който колкото умей,
да заграбва и владей!

Ето час велик настана,
челядта ни пропиляна
нова фирма си направи,
хули братски веч забрави

и повдигна гордо пак
либералския кривак.

Вижте нашата програма —
нова, модна и голяма, —
вече нищо е пред нея
болшевишката идея!
Анджек туй се казва днес
изумителен прогрес.

Пък и много да не спорим,
лишни думи да говорим,
ний направо ще го кажем:
мижи, Ганьо, да те лажем!
Ний сме умни господа
и милеем за реда!

ПОСЛАНИЕ ДО ВСИЧКИ БЪЛГАРИ

От обитателите на V участък

1

Ний сме невинни, невинни, невинни,
ние сме жертва на зловни съдии,
ний сме човеци и умни, и чинни,
ний сме, речи го, наполовин светии:

никога никому нищо за нищичко
зло не сме сторили в своя угода —
даже обратното: твърде начестичко
злото прощавахме ний на народа.

Нивга из наште гърла не са еквили
позиви бойни за страшни войни и
нито наяве, ни в сън ни е теквало
с кръст да окичваме чужди джамии,

Ние не знаем коняк ли, мастика ли
били сме пийнали в тез дни прочути,
но не си спомняме ний да сме викали,
че е 12 без 2—3 минути.

Своя гняв против нас за да разбуните,
мамат ви демони със клеветата,
че за не знам какви сделки с тютюнците
сме продължавали ужким войната.

Тъкмо противното — ние веднага я
спряхме и свършихме, без да се маем!
Що е туй Княжево, що е Владая! . . .
Ние не знаем, не знаем, не знаем!

Казват, че хиляди — двеста ли, триста ли —
паднали мъртви по чуждите чуки. . .
Та за какво сте ги тез заразливствали?!
В таз аритметика ний сме неучи.

И със каквото и да ни насилате,
нам непонятни са тез цифри редки:
ние сме виждали цифри и хиляди
само във тънките банкови сметки.

2

Ний сме невинни, невинни, невинни,
ние сме жертва на зловни съдии,
ний сме човеци и умни, и чинни —
ний сме, речи го, наполовин светии.

И опростили на всички, кат ангели,
ний ще погинем смирени и чисти:
нашата надежда ще бъде сам Врангел и
и вожда на славните римски фашисти!

ГЕРИЛАТА

(Второ мнение)

1

И аз, родино, любя те безумно,
и в моите каси златен шок звъни —
затуй във тия съдбоносни дни
реших и аз да кажа своята дума.

Не съм съгласен с хитрата подкана,
която всеки, вярвам, е разбрал:
да идем Петър Петрович в Балкана
и контрачетите да поведем.

Че кой тогава борсата ще води
и кой ли друг е толкова ербап
да прави мострите за типов хляб
и да нахрани със просо народа?

Ами... ако тъй... някой четник слисан
шкембето му умери и пробий!?

Ах, не, ах, не! — далече тая мисъл: —
Не даваме си Петровица ний!

Та аз предлагам днес да си послужим
против ония, що реда рушат,
със друг един модерен препарат —
спасение от тоя черен ужас.

С румънците се любим вече... Даже
и в Добруджа се чува мляс, мляс, мляс,
и вярвам: те не ще да ни откажат
60 цистерни със карпатска газ.

Ще купим 2—3 нови целелини —
нали във странство имаме кредит?
От Костенец ще вземем пък кибрит —
достатъчни са само две дузини.

2

Тогаз в една смрачена вечер ние,
що любим и милеем тоз народ,
със своите близки, каси и кесии
завчас ще се прехвърлим в Цариброд.

И през нощта Българията цяла
ще я полеем хубаво със газ
и смело във един уречен час
от четири страни ще я запалим.

О, щом по тоя начин радикален
родината ни в пламък обгори,
не ще останат нийде нелегални
ни хора, ни говеда, ни гори!

ТРЪНКА И КРУША

Край нивата на слога
растяла трънка — ниска, но със триста рога.
А с корен под браздите разклонен
могъща круша вдигала зелен купен.

— Ах, как я мразя тая круша,
дошло ми е от нея чак до гуша! —
шептяла често нашта трънка. —
От нея съм тъй слабичка и тънка!
Главата ѝ грамдна, го делива
ми слънцето закрива! —
И в миг настръхнала тя цяла
и от омраза и от гняв трептяла.

А камъкът, на трънката другаря,
ѝ тихо отговаря:

— Нали ти казах вече двеста пъти аз,
че тя е хе на трийсет разкрача от нас!
И ти от завист само, дружке моя,
си тровиш тъй покоя!

— Ами когато зиме слънцето залязва,
не хвърля ли тя сянка върху мойта пазва?!
Затуй и плодовете ѝ са като динки,
а моите — дребнички като калинки!
Ах, тая круша,
тая дебелуша,

ще взема ѝ сега да я промуша
с най-лютия си трън
и ще я стори мъртъв пън!

Но крушата вишала се далеч
и всичко туй оставало си празна реч.

Ала под небесата сини
летели бърже дни, години.
Днес ядно слънцето прежуря,
избухне утре страшна буря,
днес цялата земя облича се във злак,
а утре спи под лед и сняг.

И крушата от много битки тежки
през мразните нощи и дните жежки
от болест лоша залиняла
и гътнала я в късна есен люта хала,
а пък стопаните ѝ след това
нарязали я на дърва.

А нашта трънка си остана здрава
и гръмко възликувала тогава.
Но — и след туй пак раждала търнинки
като калинки.

КИТАЙСКА ПРИКАЗКА

Тър-Пан-Ко Бан-Ски бе болнав —
предписаха му «Главоздрав».

«Ще вземаш прахче всеки ден —
за два-три дни си изцерен!»

И той отправи се полека
къмто държавната аптека.

Но свари тамо аптекаря
долапите си да затваря:

«Удари седем, бай Тър-Пан-Ко,
ще дойдеш утре ранко, ранко.»

Тър-Пан-Ко легна си в кревата
и цяла нощ се в огън мята.

Отиде в осем заранта,
но срещнаха го със вестта;

«Ух, аптекаря ни го няма!
Нощес пристигна телеграма

да иде в областния град,
за да направи там доклад.»

След три дни, като се завърна,
рецептата му той разгърна:

«Ама тая работа не става —
привършили сме «Главоздрава»!

Ще пиша днеска с бърза поща —
почакай само ден-два още!»

Във областния склад пристига
със бърза поща бърза книга.

Но — ето ти беда голяма:
деловодителят го няма.

Той трябва да я заведе
и после ход да ѝ даде.

След три дни Бър-Зев се завърна,
па преписките поразгърна —

и като сбърчи дясна вежда,
прилежно взе да ги въвежда.

И тъй след още два-три дена
молбата с номер бе снабдена.

Тогаз пое я секретаря.
Във събота я той разтваря

и както рядко му се случва,
за ден изцяло я проучва.

Началникът прие доклада,
тъй както беше ред — във сряда.

Помисли, цъкна със езика,
па резолира: «Да се свика

комисията без забава!»
И в склада треска в миг наставя

и още следната зарана
излиза бързата покана.

Комисията се събира
във петък. Ала тя намира,

че на аптеката кредита
е свършен, та да се запита

с писмо централната управа —
дали им още разрешава.

И във управата централна
историята наша жална

пак приповтаря се поредно,
ала, уви, не тъй безбедно,

а след седмица в областта
пристигна експресно вестта:

«На № шестстотин и пети:
доклад подробен изпратете.»

Така: «На №» и «Към №» —
започна епика от Хомер. . .

И най-подир, кога пристига
във Ба-ня туба с бърза книга,

Тър-Пан-Ко в гроба веч почива
под розмарин и чубра дива,

над гроба пъстро пиле пее
и вечното небе синее.

ЛЮБЕЗНИЯТ ДОМАКИН

(По Крилов)

В едно градче живеял си един
заможен мъж, любезен домакин.
И нему отдалеч със скъпи дари
дошли на гости нявгашни другари.

Разтичал се, поканил ги завчас
и рекъл им с усмивка той тогаз:

«Добре сте ми дошли, ой, гости мили,
отдавна с вас не сме ний яли, пили,
затуй ще чуйте моята повеля:
ще ви гощавам тук една неделя
и едва тогава
ще видим кой кога ще заминава!»

А гостите приветно се засмели:
«Със радост изпълняват се таквиз повели!»

И почнал домакинът наш тогава
редовно всеки ден така да ги гощава:

закуска им поднася рано-рано,
хапнете агънце, на шиш въртяно,
на обед всекому стоварва бут горещ
от младо агне, печено във пещ,
а вечер пък разстила жълта жара
и ги гости със агнешко на скара.

Изминал ден, изминали се два дни,
ядели гостите му като гладни.
На третия обаче ги върхлита
досада и пресита
и те блюдата си изяли там
от дружеска любезност и от срам.

Но на четвъртий ден във утринния хлад
излезли те и не дошли си за обяд.
И нашият любезен домакин
се вижда на трапезата самин.

Почаква той, па става и се затичва плах —
да види що е станало със тях.

Разпитва, дири ги и с радост на сърцето
намира ги в кръчмата край градчето.
Но гледа и на очите си не вярва сам:
седят си бодри те на проста маса там
и всеки лакомо посяга със лъжица
и сърба лопашена, постничка чорбица.

Поете, братко, в приказката тука
се крий за теб една добра поука:
гостиш ли ни и ти така душата,
ще ни изпълниш със досада и отврата.

ПРИКАЗКА ЗА СТОМНАТА

Тая заран ходих на разходка,
плувах по реката в лека лодка,

ала тъкмо на брега да скоча,
зърнах във водата чудна плоча.

Взех я, па избърсах я със длани,
гледам — стари букви издълбани.

Тия букви бяха много трудни,
ала моите очила са чудни —

вадя ги и сричам във превара
и разчитам приказка, хе, стара.

Но недейте чака изненада,
приказката май позната пада.

С две-три думи ще ви я доложя —
сказва тя за Настрадаина Ходжа.

Жънел Ходжата презряло жито
слънцето жежало го сърдито.

Гледа той, че пладния е настала,
спира, глади си брадата бяла,

па обядва и за проклетия
хапва люти чушки и хамсия,

та несвършил още със обяда,
ей че стръвна жажда го напада.

Вика той чирачето тогава,
писаната стомна му подава,

грабва сетне жилава тояга
и започва тъй да го налага.

че съседът спира своята жътва
и към него бърже се упътва:

«Стой бе, Ходжа! Как не ти е мило?!
Що това дете е съгрешило?»

«Нищо. Ами тръгва за чешмата,
та му ум наливам във главата,

да не стъпва криво, щъпа-щъпа,
да не счупи стомната ми скъпа!

Че като я счупи, ти тогава
бий, удри — без полза си остава!»

Приказката знаем ний дотук
и от нея вадим си поука

и в постъпките си не малцина
нявга правят като Настрадаина.

Но на мойта плоча нечетлива
приказката още се развива

и разказва сетне как момчето,
оскърбено, тръгнало в полето,

стомната захвърлило в житата,
па си плюло после на краката,

превалило синкавото било
и в града се с нещо заловило,

а мъдрецът с бялата брадица
не видял ни стомна, ни водица.

*

Затова недей със съвест лека
да наказваш без вина човека.

РАЗБОЙНИКЪТ

В трендафила, що грей от ален цвят,
живеял славеят като в червен палат,
Ала веднъж, кога се връщал от полето,
усетил, че боли го зле крилцето,
та кацнал в двора и отправил се пешком
към своя тих градински дом.

Но кучето веднага го съзряло,
разтворило уста като пушкало
и погнало го: «Баф! Баф!
Почакай, стой, крадецо сивоглав!»

Побягнал славеят, но минал край свинята,
а тя във миг ухото си отмята
и скача, па и тя след него: «Грух! Грух!
Къде, разбойнико, пустал и сух?!
Добре, че имам тънък слух,
та овреме те чух!»

Подхвъркнал славеят в уплаха
към най-близката стряха.
Ала и там беда го чака —
върху му връхлетяла сврака:
«Кря! Кря! Какво се мъкнеш тук,
хайдук с хайдук!»

И тъй като беглецът нямал много сила,
тя скоро за крака го заловила
и дружно с кучето и със свинята
оскубали му малко от перата
и го повели да го заведат
в обора при магарето на съд.

Магарето оставя своята плява,
гръмовно изревава
и бърже ход на делото им дава.

«Баф! Баф! —
започва Марко и скимти от гняв. —
Съседа, съднико, гошава вчера гости
и аз отмъкнах доста много кости,
па отделих от тях и без да ги чета,
зарових си ги до плета.
А тоя се помъкнал кой знай откъде
и беше се отправил да ги изяде!
Съди, о съднико със дългите уши,
и накажи крадеца, що реда руши!»

«Грух! Грух!
О съднико, макар и да си дългоух,
ти имаш благороден дух! —

започва и свинята
и коленичва кротко на земята. —
Отзаран нямах апетит, за проклетия,
та ми остана мъничко помия.
А сетне легнах до копанята на дрямка,
но скоро чувам шум от сламка,
па ставам и съглеждам тоя зъл крадец
да скача като скакалец
и се отправя, щапа-щапа,
помията ми да излапа!
Ох, моля те, не слушай никакви лъжи
и страшния злосторник накажи!»

А свраката на свой ред вика: «Кря! Кря!
И моята душица изгоря!
От три дни тя за яйчица въздиша,
от три дни дебна квачката в оная ниша —
да иде да си покълве зрънца,
та аз да си изпия две-три яйчица.

И ето днеска, тъкмо тя се маха — в миг
пристига тоя хубостник,
пристига тая твар, най-зла от всички твари,
и втурва се да ме превари!»

«Но, съднико, аз кокали не ям! —
въстава славеят със плам. —
Гнуся се от помия
и ни яйца, ни запъртъци пия!»

«Питай го къде отиваше тогаз» —
извикват тримата със своя дружен глас.
Пък славеят обидено отвръща:
«Отивах си да пея в мойта къща!»

«Достатъчно! Сега ще позволите, негли
съдът за мъничко да се оттегли!»
Изправя се магарето тогава,
извърща се, похапва малко плява
и сетне заявява:

«Тъжители! Не ще издам присъда!
А ще ви кажа и открит ще бъда:
приличате на някои човеци зли —
не ще ми се разсърдите, нали?
И като тях сте вие оглупели,
та вашта мнителност не знай предели
и ни на другите, ни вам тя дава мира,
че тя ламтежа ваш у всички подозира!»

*

Така демократичните народи
разнасят свобода под всички небосводи,
а империалистите с уплашени сърца
крещат.

Но и магарето даже би могло да забележи,
че те сънуват просто своите копнежи.

НУЛАТА

Когато дяволът преди хиляда века
направил всички твари и човека,
той дръпнал младенеца със левица ловка,
па взел от ада своята спринцовка
и без да я почиства и вари,
му впръскал алчност за богатства и пари.
Но като постоял, та се запитал сетне
с какво син му богатствата си ще пресметне,
помислил миг, почесал се между рогата
и сътворил числата.

Поставил ги тогава той в редица:
отпред стърчи носа на мършавата единица,
а пък на края тежко се взема
на деветорката корема.
Но сторило му се, че в дивната верига
му нещо не достига,
и той направил и тайнствената нула
и тя веднага гордо се надула.
А дяволът изгледал строго
детето си безного

и рекъл: «Скъпи мои хубостници,
редете се едно зад друго във редици,
но нулата, това дете дебело,
недейте го поставя никога начело!»

И тръгнали числата по земята
и почнал с тях човекът да брои и смята.
Изминали безброй години оттогава
и нулата веднъж на братята си заявява:
«Яви ми се насън добрият ни баща
и съобщи ми покрай другите неща,
че аз едничка от съдбата съм избрана
водач на всички ви да стана!
Заставайте зад мен и вижте само
как ще сглобим число нечувано голямо!»

И без да чака, тя начело отишла
и покорили ѝ се кратките числа.
Но както и да се редили те,
разбрали — общото число от нея не расте.
«Ах, да! — рекла тя пак. — Забравих нещо дребно,
но то за нашият успех е най-потребно:
не бива да си трийте в моя гръб зурлите,
а трябва издалеч зад мене да вървите,
тъй както издалеч вървят покорни
след царя пълководци и придворни.
И за да се не врите в мене като шури,
зад моя гръб ще трябва точка да се тури!»

Поставят те и точката веднага,
но и това им нищо не помага,
със общото число се случва нещо невъзможно:
то ставало съвсем, съвсем нищожно.

Тъй губят своята мощ и хора, и народи,
когато оставят нула да ги води,
и мъдростта на тоя анекдот,
прозряна вече от германския народ,
ще има пак отново да се потвърди
далеч зад океанските води.

БАСНЯ

Рогачите, сърните и елените решили
и със задружни сили
прогонили, избили, оковали всички
чакалѝ, вълци и лисици.
И сбрали се тогава
на меката морава,
за да си изберат във своята гора управа.

«Вземете по едно листо от лапад
и като всички граждани от изток и от запад,
гласувайте свободно във този ден свещен!» —
извикал млад елен.

«Не, нещо куца тук. . . — измънкал жаловито
един рогач и се почесал със копито. —
Това, че вий не жалите
самите вълци и чакалите,
разбирам го, споделям го и аз.
Ала във този час,

ей тъй нѝ, през ума ми мина,
какво ще каже там света — в чужбина?
Не е ли противодемократичен грях —
като не позволяваме на тях —
и те да бъдат в кандидатни листи?
Простете ми, но ний. . . не сме май чисти —
тук няма свобода!
Да, да!»
«За тях ли плачеш, главо проста?!Не ни ли гониха и ядоха задоста? —
отвърнал възмутен
един възстар елен. —
За тая глупост, братя, ще ми позволите
да му опъна мъничко ушите!»

И старият елен протяга крак
и дръпва за ухото нежния добряк.
Но в този същи миг
събраните надават вик —
те виждат кожата на кроткия рогач да пада,
те виждат в страшна изненада —
очи, мустаци с кървав слиз
и най-накрай: един озъбен рис.

ХИТРИТЕ ПЪТНИЦИ

През бурното море се връщал кораб
със триста пътници — златотърсачи.
Извивали се мънии в простора,
трещели — гаче,
стаена в облаците на засада,
войска от змейове напада.
А долу вий морето,
надига гръд до облаците с огън пълни,
раззвива гърло и реве, и ето —
приготвя се то корабчето да погълне. . .

Тогава викнал властно капитанът
във склада пътниците да застанат
и рекъл им: «Другари!
Ний кораба си претоварихме
със тристата чували злато,
а бурята му скъса ветрилата,
прекърши мачтите, протри въжата
и всеки миг той може да отиде
на дъното при бисерните миди!

Затуй веднага всеки от дружината
да хвърли във морето половината
от своето злато —
така ще си спасим живота, братя!»

Разтичали се всички във тревога,
но всеки си помислил: «Не, не мога
да хвърля тъй потта си, и това е!
При туй едва ли и ще се познае —
един помежду триста души. . . и без мене
ще бъдем ний от бурята спасени!»

И всеки се направил само че изсипва
от златото си във водите кипнали
и мислел си: «А то, така, през тая зима
цена голяма златото ще има!». . .

Но бурята със гръм и вой, и вик
връхлитала по-бясна всеки миг,
а мънните, на орляци сбрани,
трещели с искрометни боздугани
по мъничкия кораб. . .

И скоро
той люшнал се и паднал, и изчезнал
във зиналата бездна —

ала в едно със него тя прибрала
и хитреците с тристата чувала.

АЛЕКСАНДЪР ЖЕНДОВ

Главата му е четвъртита
като кутия за бои
и в нея някой дявол скритом
двуцветни присмехи крон.

Върху гърбът му е положен
като въз рамка опнат плат.
И някакъв ленив двуножник
разхожда го по белий свят.

Не знам дали от много хитрост
не симулира той за смях,
но дланите му са палитри
със десет четчици към тях.

Той крачи бавен, грандиозен,
като същински тежък слон,
пък даже и кога се вози
не го напуска тоз фасон.

Едно го само отличава
от приказния му събрат —
че дигне ли мъниче врява
и събере се пъстър свят,

не се залъгва и не мига
той с «ако», «нека» и «макар»,
а спира, четките издига
и изтипосва го в «Звънар».

БОГОИЗПОВЕДАНИ РАБОТИ

В тия дни, когато всичко, що има власт, заповяда и се разпорежда, рекъл и господ да се обади от висините небесни, да не би да помислят хората, че е абдикирал от небесния престол.

Обажда се той чрез «Православното свето общество за духовно обновление на България». Това общество е разлепило из София един позив, по-важните работи от който предаваме по-долу с един малък коментар към тях.

«В името на отца и сина и светого духа ангелска тръба богозаповедан позив
към

целокупния български народ!

Целокупни народе от Дунава до Бяло море и от Черно море до Синьото! — 1.

О, благонадеждни народе! — 2.

О, благословени народе!

Знай, че никой не може да знае каква е душата на един народ и какво му е сърцето освен — всеведеца бог.

Ето защо знай: че горните слова не са плод на плътски ум, но са звуци на ангелска тръба, за да чуеш божия глас, който те зове нов Израил — 3.

2. Че тези въздишки не са от житейска душа, но от божествен порив, за да станеш от нечестивец на светец — 4.

3. Че тези съзерцания не са от очите на плътта, но са небесният извор на ангелоподобен живот, за да се възвеличиш като богоизбран народ.

4. Че тези възкличания не идат от земен дух, но идат от глъбините на дух, който иска да те вдигне от земята право към небето — 5.

О, богоизбрани народе!

Тръгни по църкви и манастири, тъй както ги спохождаше след петвековното си робство — 6.

О, осветени народе!

Изслушай със святийско внимание — 7 — богоизбраните — 8 — проповедници от православното свето общество.

О, честити народе — 9!

Като бе богоугодно на божията воля тъй да ти се отреди особена чест, която бог ще ти създаде между света на вечни векове, то на тебе лежи сега светата длъжност така да си почнеш живота:

Коленичи пред бога да те направи кръстоносец на света — 10!

Пали си кандилото — 11 —, за да станеш светлоносец на света —!

Кади се с тамян, за да наблаговониш света — 12! Целувай светлообразите, за да те целува целият свят — 13!

Прави служби и бдения — 14 —; за да се прослави бог чрез тебе!

И за всичко на бога се надявай, защото той ти е крепката десница до скончание на века — 15!

Православно свето общество за духовното обновление на България.

Дом на обществото — ул. «Тетевенска» 52.

Коментар

1. Аман, мълчи си, господи, да не чуят Пашич и Братияну: отиде ни дослукът по дяволите!

2. Молим съответните власти, в чиито списъци българският народ фигурира като неблагонадежден, да си вземат бележка. Това го казва не едиофронтец или московски агент, а самият господ Саваот. . .

3. Само дайте на новия Израил час по-скоро един Мойсей. Да ни изведе из земята на Фараон Петрович.

В морето ли, в пустинята ли, в пръждомата ли ще ни заведе — все толкоз. Само по-скоро.

4. Ех, ако и след толкова мъки не сме станали още светци, нищо не става вече от нас, господи.

5. Благодарим ти, благодарим ти, създателю наш. Но ти и без туй си ни вече сподобил с духове, които всеки ден дигат по стотина души «право към небесата». По всичките правила на небесната авиатика.

6. Ходим, господи, как да не ходим — също както през петвековното робство. Всеки ден хора опяваме, всеки ден панихиди служим.

7. Обещаваме ти, отче наш. Няма и да шушнем. От две години насам ние се научихме да слушаме със «святийско внимание» всички оратори. Няма прекъсвания, няма възражения. Само сподоби ни, господи — с дълбоко проникване, за да знаем кога да ръкопляскаме: да не кажат твоите архангели, че възразяваме безгласно. Иначе, щом чуем, че идат светите проповедници, ще забягнем по дяволите, господи.

8. Хубаво правиш, владико, дето сам си се ти избрал и назначил. Куртулисваш ни една беля от главата.

9. Не ти прилича на боя и брадата да се подиграваш тъй със сиромашта, господи!

10. Ох, не щем, не щем да ставаме кръстоносци на целия свят. Ако може, нека отмине от нас тая горчива чаша, владико. Много ни е и нашият кръст: гръб и кръст не остана здрав у никого вече.

11. Колкото за тая работа — имаме си у нас кой да плати. Цяла пожарна команда. Не кандила, ами коскоджа къщи ти палим всеки ден, Иусе.

12. О, толкоз много се пали у нас, че дърветата в Света гора едвам могат да произведат тамян. И цялата ни страна благо-вони. Вони на благо даже в сряда и петък. Само че не на говеждо и свинско, защото са скъпи, господи: 40 — 50 лева кило. Ами от човешко месо. То е засега най-евтино: 60 — 70 кг за един куршум. Наистина облаговонихме света, господи.

13. Молим, дообяснете се, свети проповедници: кого именно да целуваме. Че инак може да стане карашмалък.

14. Как да правим служби, владико, когато всеки

ден уволняват и съкращават. А да бдим ние не смеем. Има кой да бди в България: правителството.

15. Винаги се надяваме на тебе, отче наш. Но ти май не се сещаш твърде за нас. И нека ни се скончава, преди да видим файда от твоята крепка десница. Ама като няма какво да правим, все пак се утешаваме с тебе, господи! Амин!

ДУЕЛ

(Херончен роман в 2 части с пролог и епилог)

ПРОЛОГ

Възпей, о музо, с яд и жалост, със пламък и с дим, със гръм и рев, възпей във рими генерала и благородния му гнев! Възпей във дивната си песен ти всяка страст и всеки грях, възпей премъдрия професор и безосновния му страх!

И нека подвига им дивен да блесне в сяйна красота, да ревне битката гръмлива чрез тебе с хиляди уста — от твоите струни вдъхновни честта ранена да запей и нека цялата вселена във страх и трепет зачеме!

ЧАСТ ПЪРВА

Във тютюнен дим забулен и праметнал крак въз крак, дремеше професор Кулев и мечтаеше си пак. И мечтаеше си как най-подир и той назначен важен, важен дипломат по паркетите ще крачи wśród усмихнат знатен свят. Виждаше се, цял окичен със медали и цветя, как към дамите поkitва той стрела подир стрела. Но не щеш ли за беля, тъкмо с него загугука най-прелестната уста, някой троснато почука на смълчаната врата.

Мигом всички златни кули рухнаха в незнайна паст, дигнал тъмен поглед Кулев. «Влез!» — извика с тъмен глас и пред него там завчас дотъркулнаха се трима кръгли, тлъсти господа и запяха в звучни рими и вълшебни словеса:

«Домоприитежатели сме бедни и нещастни ний, на бесило да увисне, който тука нещо скрий. Вслушайте се, молим, вий и недейте ни се мръщи, а кажете, где в света хора със по 10 къщи само в 2—3 стаи спят?»

А във тоз културен век (молим, слушайте до края) са потребни на човек барем по 16 стаи: спалня, бална, танцувалня, събувалня, обувалня, музикална и пушалня и към тях една чакалня, будоар със паравани, баня, вана, два тавана за депо на стари дрехи, две бараки с дълги стрехи за кокошки и хайвани; две мазета за бурии, два килера за туршия. . .

Ах, когато господ-бог, седнал в своя трон висок, гневно тръсне своята шуба и поиска да погуби някого от нас, той замахва с пръст завчас и: или умът му взема, или пък му праща хрема. Тъй и в тоя миг невесел стана с нашия професор, на речта им по средата трепна славни председател на преславни парламент и с гримаса най-ужасна кихна грубо, гръмогласно в най-върховния момент. . .

«Каак?» — извикаха със злоба трите топчести особи. — Още смеете пред нас и да кихате на глас? Още имате сурат да поклащате глава и да вършите това и когато тук стоят делегатите на тия, дето всичките япии в тая хубава София турили са в твоя джеб?!»

Нашият професор Кулев беше зяпнал и опулен и доде сред тия хули се опомни, изведиъж — «трамта-трамта-трамтата» — с бяла пяна на уста се изстъпи гневен мъж; беше славният Бе Вазов, генералът от запаса. Той бе страшен и препасан със тиранти и каиш. Де да знаеш: току виж, без да дига много шум, бръкнал в джеба си и — бум!

И наистина Бе Вазов нито думица не каза, но за сладка изненада и револвер не извади. Туй не бе обаче крайт на големия въпрос — и след миг на своя нос Кулев, трепетен и смаян, сети удар от перчатка желта, кожена и гладка. И дочу как генералът, див и гневен, като хала викна страшен, горд и смел: «Обявявам ви дуел!»

ЧАСТ ВТОРА

. . . И тъй в Борисовата рано сред желт предутринен пожар пристигна цял керван от гальоти с тежък бял товар. И с глъчка старите колари на дланите си плюха мъжки и почнаха да разтоварят. . . То бяха 300 перодръжки като бориките комай, хартия 300 тежки бали и вестникарска, и холцфрай. И потни, тръпни, от малели, във най-последния момент свалиха те със сетни сили 60 казана със мастило — червено, синьо, антрацент. . . А отстрани професор Кулев приседна на отсечен бор, седеше бледен и опулен, забил в земята сънен взор. И мислеше си с тиха жал, че той бе себе си отдал и своя ум, и своята чест на тези, от които днес ще падне тук на смърт ударен. О, как са те неблагодарни! Не искаха дори да чуят, че кихването грубо — туй бе една неволна малка грешка, продукт на слабости човешки. И тая грешка го погуби. . .

А пък животът е тъй хубав. . . Куда, куда вы удалились весны моей златые дни? Что ден гря. . . Боже, сохрани! Помилуй, господи Иисусе! Гората цяла в страх се друса и отнадолу с гръм пристига безкрайна някаква верига. . . Отпред гальота с парабели, присвили чернички очи, след нея други 3 ли, 2 ли — до 300 пушки, ги речи. И още. . . там едва се клатят 5—6 наблъскани с гранати, с картечни бомби и патрони. А най на края ги догонва, извил се встрашен, див галоп, един сто-манен зинал топ. . .

Героят мой бе заприличал на колосален камертон. . . И както мълния разсича през буря черний небосклон, така в главата му нещастна една-едничка мисъл блясна: да бягам по-скоро оттука! А после — с моята наука и мойта мъдрата глава все някак ще се отгърва от присмехите и позора. Ще си наплюнча карандаша и с документи ще докажа, че генералът е дружбашин, едиофронтон агитатор и комунист, и конспиратор, подкупен от Москва — и даже веднъж аз лично го заварих в ръце със рубли и долари. . .

Но в миг един прекрасен фант, на генерала секундант, със пресни, румени страни, учтиво му се по-

клони. . . Повика прелестния фант професорския секундант и като кимна със глава, изрече следните слова: «От генерала и от мен приветствувам ви, джентлемент! И вие, вярвам, сте съгласен, че генералът е прекрасен и първокласен дуелист, от всеки страх и трепет чист. Борбата него не го плаши (макар че вашите перодръжки са прекалено много дължки), душата му е бодра, смела, но, извинете, джентлемент, че във последния момент принуден е да се откаже той от борбата и дуела. Във своята страшна залисия забравили сме някак ние да искаме кат хора вещи едно-едничко още нещо, което, във скоби, е незначителна подробност.

Разбира се, че би могло да се поправи то веднага — и генералът с остра шпага и със разискрено чело стремглаво тук би долетял, и във неравния дуел той удивил би целий свят, и победил би бързо, бързо. . . Но той ви моли по-напред: професорът да бъде вързан. Тогава Кулев възхитен извика: «Чуйте, джентлемент! Повярвайте, и мен е тежко да се откажа от дуела, и аз от мъка ще се пръсна. . . Но — грешката е вече грешка, а за поправяне е късно.

След 5 минути не остана от тях в гората ни следа... И двата вражески кервана със шум се върнаха в града.

ЕПИЛОГ

И днес още гората, щом буря захваща, спомня този ден бурен, шуми и препраща славата му дивна като някой ек от пейка на пейка и от век на век.

ПОДВИГЪТ

ДРАМА В ТРИ ДЕЙСТВИЯ

ПОДНИКО

ВНИМАТЕЛНО

Посвещава се на светлата
памят на храбрите въстаници
от Брациговския пункт през
1876 година и на техния
юначен вожд — **ВАСИЛ ПЕТЛЕШКОВ**,
чийто подвиг лежи в основата
на тая драма.

ЛИЦА

РАДИЛ — председател на местен революционен комитет

ГРУДА — негова майка

ЙОВКА — негова жена

ВЕЛЧО — нейно братче, 10 — 12-годишно

ГЮЛЮША, циганка

ДОГАН-ЮСМЕН

БЕНКО, знаменосец

ДЯДО МИЛЪО

ПОП СОКОЛ

ВЛАД НОЖАРЯТ

ЛАЗАР МЕЧКАРКИН

КОТО

КОЛЪО ШОПА

ЩЕРЬОВИЦА

РУЖА

ПЪРВА МОМА

ВТОРА МОМА

ТРЕТА МОМА

ВЪСТАНИК

ДРУЖИНА СЕЛСКИ МОМИ

ДВАМА ВЪСТАНИЦИ

НЯКОЛКО СЕЛЯНИ

членове на революционния комитет

Действието става през пролетта на 1876 година в голямото планинско село Брягово.

ПЪРВО ДЕЙСТВИЕ

Просторна, хубава селска стая. В левия (гледано откъм зрителя) заден ъгъл — огнище, над него камина с писани паници по нея. Вдясно ъгловат чардак, издаден навън към селския мегдан. В лявата стена на чардака — къщната входна врата. Край стената, която върви от входната врата към огнището и която е с няколко крачки по-напред от задната стена на чардака, миндер с пъстри възглавници. Над миндера — вграден в стената долап. Също такъв долап с ниша, в която е поставена икона на Богородица, има и в лявата стена, до самото огнище. Пред тоя долап — ракла с дрехи. До долапа — врата към собата. По пода — черги. Край огнището трикраки столчета. През чардака, по който се вие лозница, се виждат горните половини от короните на зелени дървета, което показва, че стаята е на втория етаж на къщата. Очертания на стръмни планински ридове. Йовка стои на чардака, отпуснала ръцете си, в които държи довършеното знаме, и гледа унесено навън. При вдигане на завесата Груда излиза да вземе дърва от пруста, като оставя вратата отворена, така че чува думите на Йовка.

Йовка
(повече на себе си).

Цъфти трендафил. Ронят се люляки.
И Врайник дига бял калпак в небето.
А то пък синьо, синьо, та дълбоко —
лъщи и трепка като свилен сенник
над Брягово — това зелено гнездо,
това орлово гнездо,
това орлово гнездо в планината. . .

Г р у д а
(влиза с наръч дърва, поглежда към Йовка,
слага дървата при огнището).

А на хорището пък — цяло село...
Онез моми, със пъстрите му ризи,
ситнят като пауници и пеят,
момците пък току кривят калпаци,
въртят мустак, поглеждат под око
и тропат... А наоколо — гъмжило,
яйце да хвърлиш, няма где да падне.
(Сяда на земята по женски.)

Пък ти стоиш затворена във къщи,
та че и знаме шиеш — на Гергьовден!
Зер нямаш млад стопанин да те вземе
и изведе, тъй както богу драго...
А той се губи вече две недели.
Не зная, снахо, тоз човек що мисли...

Й о в к а

Не мисли нищо лошо — ти пък, мамо!
Учителската работа... така е...
Отиде да си купи нови книги
и карта...

Г р у д а

Пустички дано останат
тез книги! Много тежки, мари Йовке!
Железни пусти — аз нали ги виждам.
Миришат на барут и на букаци...
Бащичко!

Й о в к а

Моля ти се, разкажи ми,
какъв е бил баща му — хайде, мамо!
(Сгъва знамето и сяда близо до нея на
трикрако столче.)
Радил все няма време да разправя,
все бърза. А пък ти — току въздъхнеш
и замълчиш. И ето втори месец,

откак снаха съм на хайдут Стояна,
а нищо май не знам за своя свекър.

Г р у д а

Ех, Йовке... чедо... как да ти разкажа...
Отдавна бе... забравила съм вече...
(Става, отива към чардака, гледа навън.)
Ами, забравила! Такъв човек
не се забравя, Йовке! Щом погледна
към старата ковачница навънка,
той мигом пред очите ми израства:
напет и вакъл, със коса над вежди,
върти чука и само се усмихва...
А метне ли се в празник на жребца —
калпака му чернее хее в небето,
елека му алее като пламък
и цял той грей от хубост и от сила...
Ама...

Й о в к а
(замислено).

Радил е, значи, като него...

Г р у д а
(отново сяда).

За зла чест и ума му също носи.
Та щях да кажа: скоро дойде злото.
Като стоях пред портата веднъжка,
един чаушин взе да ме задява —
мръсник такъв — и ей Стоян изскочи
със чук в ръка и счепкаха се здраво,
и мъртъв падна турчинът на пътя...

Й о в к а
(повече на себе си).

Такова чудо щеше да направи
във наше село и Радил...

Г р у д а

Забягна

Стоян тогаз в гората. Както пеят
във песента: невястата му — пушка,
постилката му — горската морава,
покривката му — син, та черен облак.
Останах тъй сама. Нито вдовица,
нито мъжатица. . . Радил бе още
във люлка. Скоро. . .

*(Чува се лаят на кучето. Груда става,
поглежда през чардака.)*

Ти ли си, Гюлюшо!
Върви, върви! Ела за малко в къщи!
(Отива да ѝ отвори.)

И о в к а

Защо ти е таз вещица?

Г р у д а

Ще видиш.

*(Йовка влиза в собата, за да скрие там
знамето.)*

Г р у д а

*(на вратата, кани Гюлюша, която си
изтупва цървулите).*

Върви де! . . . То у нас пък чисто —
не питай. Влизай и добре дошла!

Г ю л ю ш а

*(с голяма циганска торба през рамо,
дълга патерица и лула в устата,
говори напевно).*

Добре нашел, бабо, да ти ражда лябо!
(Като вижда Йовка, която се връща.)
И добър ден, булка, да ти дава люлка,
да ти дава род, плод, свети дядо господ,

да ти дава здраве и на ступан слава!
Пък мени, горкица — брашънце в торбица!
(Сяда).

Г р у д а
(също сяда).

Добър е господ, ще даде, Гюлюшо,
ще дойде всичко — само да сме здрави.

Г ю л ю ш а
*(гледа внимателно Йовка, която шета нещо
при огнището).*

Тоз булка май, бабо, и здравето слабо. . .
Лицето издава на бистра, блюдава. . .

Г р у д а
(потвърждава).

Ами! Нали за туй те и повиках,
Гюлюшо! Ходи, нигде няма болка,
а, гледам, нещо крее.

И о в к а

Стига, мамо!
Не ми е нищо! . . . Ти нали поръча
и на Радила. Той ще купи нещо
от спидерията. . . и ще ми мине.

Г ю л ю ш а

То друго, то нека. . . пък мен ръка лека,
давам тебе билка със малък байлка
и тебе ще става: дрън-дрън, камък здрава!

И о в к а
(смеа се).

Г ю л ю ш а

Много тебе и смех, ама болно от страх!
Виждаш по очите със тоз вежди вити. . .

Г р у д а

От страх, от страх, Гюлюшо. Аз го зная.
Нали я чувам нощем как бълнува.

Г ю л ю ш а

(премества се по-близо до Йовка).

Булка, мени слуша, казваш на Гюлюша,
тука хора наши — от какво уплаши?
Мене обади я — ще правиш магия.

Й о в к а

(смее се, после тъжно).

Ох, де да би го стигнала магия
звѐра, от който имам страх, Гюлюшо!

Г ю л ю ш а

За чияк, за звѐр, давам тебе цяр.
(Запалва лулата.)

Г р у д а

Кажѐ де, разкажи, невясто! Хайде!
Защо мълчиш? Какъв е тоя звѐр?
Кажѐ — да ти олекне на сърцето,
пък може би и цяр да се намери.

Й о в к а

Приказвам си бе, мамо. Няма нищо.
Шегувам се с Гюлюша. Я да ставам
да шетам аз, че, току виж, пристигнал
стопанът ми. С какво ще го посрещна!
(Излиза навън.)

Г р у д а

(следи я с поглед, клати глава).

Това е! Как не питах я, Гюлюшо!
Ех, казва, мъчно ми е... тѐй... за село.

Па наведе очи и се захване
за работа. А то жена, която
живей при мъж, с когото си се имат,
пък обичта им никъде я няма.
*(Йовка се връща, носи черно менче,
окачва го на огъня.)*—
такваз жена не мисли тя ни майка,
ни татко, а цѐфти като трендафил.

Г ю л ю ш а

Тѐй, тѐй, ами — оф, оф, сладък нещо либоф!

Й о в к а

(смее се).

Г ю л ю ш а

(малко оскѐрбена).

Не е хубав, брей, дето много смей!
Туй твойто клипачи скоро ще и плачи.

Г р у д а

Недей го гледа, че се смей такова,
ами я виж, тревички нещо, билки.

Г ю л ю ш а

(бѐрка из торбата си, сетне разочарована).

Ух, нямаш тревица у мойто торбица!
Аз ида зарана на Хайдут пуляна,
биреш тебе билки, пиравиш баилки,
днеска петък... хеле... носиш у недеде.

Г р у д а

Добре, тогаз ги донеси, Гюлюшо.
То чакали сме толкоз, та със два дни...
Гребни ѝ, снахо, брашънце в сахана
и дай ѝ там... да хапне за Гергѐвден.
*(Отива при раклата, коленичва, тѐришува
из нея. Йовка излиза. През краткото мълчание*

отвѣн нахлува свирня. Чуват се провиквания
и смехове.)

Г р у д а

Пък-тия вѣн си викат и се смеят. . .

Г ю л ю ш а

(Премества се по-близо до Груда, сетне до-
верително).

Тоз млада момчета, нещо млогу шета!
Сѣ — мър-мър — шушука, гърмиш гъсто бука,
ходиш по балкани — буна ще и стани!

Г р у д а

(става, клати глава, говори остричко).

Ами, ами, като те погне Манго
с кривака из коптора — ей ти буна!
Младуват си момчетата, пък ние
като не можем — вижда ни се криво.

Г ю л ю ш а

(примирително).

Тѣй, тѣй. . . То аз мели врели-некипели. . .

И о в к а

(носи кѣс месо и сахан брашно, дава ги
на Гюлюша).

Вземи, Гюлюшо, пита да умесиш —
да си зарадваш гладните дечица. . .

Г ю л ю ш а

(бързо туря милостинята в торбата си,
врѣща ѝ сахана).

Сполай, госпожара, да ставаш на стара!

И о в к а

(отваря долапа, отрязва голям комат
хляб, дава ѝ го).

А ето ти пък тука и лекарство!
И то се прави от трева. Ти грабваш
водица, повъртиш я със точилка,
свариш я с корени или със билки,
и ей церът готов. А колко много
вода, земя и ветрове, и слънце
(като наподобява сеене и жѣтва),
па и баилки, песни и поклони —
и мѣки са потребни, за да могат
зърната от рѣката на сеяча
да се завърнат в нея пак — на пита! . . .

Г ю л ю ш а

(взема хляба, помирисва го и от блаженство
притваря очи и слага рѣка на сърцето си).
Прав, госпожара, прав, да си жив и здрав!

И о в к а

(клати глава замислено).

А ето че пристигне зъл насилник
и кѣшея му вземе от устата.

Чува се лаят на кучето. Йовка се вслушва. Груда вдига глава,
дрѣпва решително една вехта дрешка от раклата, става.

И о в к а

Дали със гостенин Радил се врѣща?
(Трѣгва кѣм вратата.)

Г ю л ю ш а

(неспокойна, става).

Тоз куч лошав лай, аз уж бързаш май! . . .

Г р у д а

Вземи и тая дрешка — да я носят
дечицата ти и да поменуват
стопанина ми, царство му небесно!
Та в други ден-ела. Почекай, снахо,
изпроводи Гюлюша, щом отиваш.

Г ю л ю ш а

(мушва дрехата в торбата, вървейки).

Бог тебе да върне жълтици три гърни!

Чука се силно на вратата. Йовка тръгва нататък, но в тоя миг
влиза бързо В е л ч о, спретнато 10-12-годишно момче, с пяс-
тра торбичка през рамо и тояжка в ръка.

Й о в к а

(изненадана).

Ах! Велчо! Братчето ми!...

В е л ч о

Како Йовке!

Христос възкресе!

Й о в к а

Истина възкресе!

(Здрависват се, Йовка го милва по бузите и
го разглежда.)
Добре дошел!

В е л ч о

Добре нашел!

Й о в к а

Я гледай!

Ах, милото ми, прашно, уморено!
Това е братчето ми Велчо, мамо!

Г р у д а

Ааа, той ли? ... Е, добре дошел бе, свате!
(Ръкува се с него.)

Г ю л ю ш а

(тупа Велча по гърба).

Я виж — пехливанчо! Като мой Хасанчо!

Г р у д а

(сочи към вратата).

Върви, Гюлюшо, Шарко е завързан...

Гюлюша излиза. Груда стои на отворената врата, като гледа
ту след нея, за да не открадне нещо, ту слуша разговора на Йовка
и Велча.

Й о в к а

(подава на Велча трикрако столче).

Ела, сними торбичката, па сядай
да си починеш... Как дойде? С кола ли?

В е л ч о

(сяда, усмихва се уморено).

Със хаджипешовия ат пристигнах...

Й о в к а

(отива да вземе столче и за себе си).
Не думай! Как можа, соколче мое?!

В е л ч о

Преспях нощес във Извор.

Й о в к а

Ами турци
из пътя?

Велчо

Имаше, но ги отбягвах.
Вървят на тумби, нещо подскрижени.
Разбунило се, казват, Средногорско.

Иовка

*(сядайки също на трикрако столче
срещу него).*

Не знам и тук от вчера тъй се чува.
А тая черна панделка каква е?

Велчо
(навеща очи).

Каква ли, тате — бог да го прости!
Загробихме го миналата сряда...

Иовка

Ах, боже, боже! Клетният ми татко!
(Заплаква.)

Груда

(затваря вратата, отива при Иовка).

Недей!... Не си коси сърцето, Иовке!
Със плач не ще го върнеш. Пък и всички
ще идем там...

Иовка

Но как тъй стана, Велчо?

Велчо

Доган-Юсмен извади му душата...

Иовка

Доган-Юсмен! Ах, как можа, стръвникът!...
Какво му стори тате?

Велчо

Както знаеш,
в оная нощ, когато ти и бате
Радил избягахте на кон в тъмата
през малката вратичка към полето —
той биеше на портите... И влезе
току след вас във къщи с още двама...
«Повикай скоро дъщеря си, попе!» —
извика той... «Не знам къде е, бего!» —
отвърна тате... «Рано тая вечер
изчезнала... Пристанала е негли
на някой другоселец...» «Каак!» — изкряска
настръхнал, разтреперан той и стана
червен като божур — а на чело му
затрепкаха две сини, тъмни жили.
«Веднага казвай! Казвай със кого е
избягала! И где?»... — па шибна татя
с камшика си в лицето...

Иовка

Ах, кръвникът!

Груда

Нема ли гръм из ясно да го тресне!

Велчо

И сетне му завързаха ръцете
и биха го с камшици, със дървета...
Пищяхме ние с мама... А пък те ни
разгонваха със голи ятагани
и шibaха, и удряха пак татя,
и искаха да каже ти къде си...
Но той отвърща все едно: «Не зная.»

Иовка

Злочестият ми татко!

Г р у д а

Боже, боже!

В е л ч о

Разбраха най-подире, че от него
не ще научат нищо... «Я ми дайте
туй копице! — изви глава към мене
Доган-Юсмен. — Един като му свирна,
и майчиното мляко ще си каже!...»
«Аман, пусни го, бего! — викна мама
и му прегърна коленете... — Милост!
Детето е невинно, то не знае!
Убийте мене, че не съм я пасла,
къде отива и с кого приказва!...»

И о в к а

И сетне — биха, мъчиха и нея?!
Ах, мамо...

В е л ч о

Не — отстъпиха смутени,
па погълчаха нещо помежду си
и напokon Доган-Юсмен изсъска:
«Ще я намеря, попе, ако ще би
да е във дън морето... Тъй да знаеш!»

Г р у д а

(стреля с ръка настрана)..

Във дън морето риби да те ръфат,
поганецо!...

В е л ч о

Излязоха тогава...
И чухме как жребците им пръхтяха,
и тропотът им във нощта заглъхна.

И о в к а

А тате?

В е л ч о

Той лежеше полумъртъв.
Развързахме го ний и го свестихме.
А заранта и на крака се вдигна.
Ала не бе за дълго... Взе да крее
и скоро падна от безцерна болест —
десети ден, откак лежи във гроба...

И о в к а

(плаче).

Ах, клети тате, моя е вината —
за мойта лудост плащаш ти...

Г р у д а

Не, Йовке,
не си ти крива. Бог е така искал...
Ала кажи — защо от мене крихте
за тоя турчин?...
(Сяда на миндера.)

И о в к а

Всичко ще ти кажа.
(Също сяда на миндера при Груда.)
В Загора почна... лани... Аз помагах
на вуйна там и ходех да се уча —
във класното училище. И ето,
че той веднъж ме срещна — и начена
от него ден задирки и закачки...

Г р у д а

На кука да го закачат, мръсника!

И овка

А знаяхме се вече със Радила.
През лятото във късни полунощи
довел го бе у нас баща ни. Пътник —
по тайни работи народни. . .

Г р у д а

Помня,

той ходи до Загора май тогава. . .

И овка

(потвърждава с глава).

На връщане отново пак ношува
у нас — нали и тате бе намесен
във комитетските дела и. . .

Г р у д а

(прави ѝ знаци да не говори пред Велча.)

И овка

Нищо,

той знае всичко. . .

В е л ч о

(разперва ръце, оскърбен).

Кушле ли ме смяташ
бе, сватя?! Аз каквото знам! . . .

И овка

Тогава

ний дадохме си дума със Радила. . .
Но, за беда, яви се тоя турчин.
В началото не беше толкоз лошо.
Той ходил по Европа — учил малко —
и смяташе се нещо европеец,
та искаше с добро да ме придума.

И аз пък исках време да печеля
и есе му казвах. . . да почака малко —
училището си като завърша,
тогаз ще видим. . . Но като отидох
за Коледа във село и разказах
на майка си на що съм налетяла,
не пуснаха ме вече във Загора. . .

В е л ч о

Ала започна той да идва в село. . .

И овка

(кима утвърдително).

Последен път пристигна във неделя,
на месни заговезни. . . Пийнал беше.
Не можел, каза, вече да ме чака
и ми поръча да се поприготвя,
че другата неделя щял да дойде,
за да ме вземе. . .

Г р у д а

Мътни да го вземат!

В е л ч о

Да бе посмял! Аз щях да му пробия
дебелата кратуна с някой камък!

И овка

(милва го).

Не е тъй лесна работа то, Велчо. . .
Та пратих вест тогава — на Радила. . .

Г р у д а

И той си яхна коня и замина
оттука като хала!

И овка

И превари
Доган-Юсмена с малко само. Тъкмо
ме вдигаше на коня си, когато
на портата ни силно се затропа.
Едва го спрях — че хукна да ги срещне
с пищова си. . .

Груда

И да забий подире
като баща си във гората! . . . Боже!

И овка

Прощавай, мамо, че от тебе крихме.
«Жена е — рекох, — виж, че се окае
пред някого, и она ще научи
къде съм и ще дойде — и бедата
във кърпа вързана. . .» Прощавай, мамо. . .

Груда

Ех, нищо, дъще. . . да прощава господ.
Сполай му, че те е спасил от злото.

Велчо

Аха, спасил! Та аз защо съм тичал
като подплашен кон през толкоз място?

И овка

Защо си тичал?! Що — ти носиш, Велчо,
и друга страшна вест? Кажи, какво е,
разказвай бърже!

Велчо

Мама ме проводи
до вуйчови в Загора — тая сряда.
И ето ти, че турчина ме среща. . .

«Гяурче — каза ми с продрано гърло,
изглежда, здравата се бе насмукал, —
на майка си да носиш много здраве
и ако иска да проводи нещо
във Брягово, да го даде на мене,
че скоро ще отивам там на гости!»

И овка
(уплашена).

Научил е, кръвникът, значи, где съм!

Велчо

Научил. Та като се върнах в село,
решихме с мама да ви известиме
за туй, па и за смъртта на тате —
и във четвъртък заранта потеглих. . .

И овка

Ами сега?! Какво ще правя, мамо! . . .

Груда

Не бой се, дъще. То се пък не знае.
Пиян го казал, трезвен го забравил.

И овка

Не знаеш ти какъв е луд и стръвен —
нали затуй Доган-Юсмен му викат.

Груда

Не ще да хукне той през два дни място
за чужда, женена жена. . . В Загора
моми, жени, с лопата да ги ринеш.
Ами я дай софрата, хлебец, гозба —
че гостенчето трябва да е гладно. . .
(Вади паници от долапа. Йовка излиза в собата
и донася софрата, шета. Груда ѝ помага.)

Г р у д а
(през време на шетнята).

Их, боже, боже, побеснях вече
проклетите поганци! Снощи вечер
нахълтали у неня Костадина —
били четирма и един заптия, —
па яли, пили и накрай му взели
за дишхака колата с двата вола...
(Към Велча.)
Че хъ, сватле, кани се... похапни си.

В е л ч о
(притегля столчето си до софрата,
кръсти се).

Груда също се прекръства. Почват да ядат.

И о в к а
(отива на чардака, гледа навън).
Но кой е тоя мъж — с такива дрехи?
Насочил се насам. Радил — те идат
у нас...

Г р у д а
(също тръгва към чардака).
Какво е станало?

И о в к а
(обръща се).

Пристигат!

Двете започват бързо да разстребват и оправят из къщи. Чува
се силният лай на кучето. Къщната врата се отваря широко.
Влизат дядо М и л ъ о, К о т о, К о л ъ о Ш о п а, обле-
чен в бяла шопска носия, и Р а д и л, който е облечен във въста-
нически войводски дрехи.

И о в к а
Радиле?! Що е туй?

Д о ш л и т е
Христос възкресе!
Христос възкресе!

Г р у д а и И о в к а
Истина възкресе!
Добре дошли!

Г р у д а
Я дай столове, снахо!
Д о ш л и т е
Добре нашли! Добре нашли!
Домакините се ръкуват с тях.

Г р у д а
(към Радила).
Ах, боже,
със тия дрехи посред бяла пладня!

Р а д и л
Какво — нима не ми приличат, мале?
Това ми е премяната от днеска...
Започваме борбата вече!

Г р у д а
Сине!?

И о в к а
Въстанието?!

Р а д и л
Да!
(Прегръща я.)

И овка

Но разкажи ни!

Р ад и л

Ще чуйте подир малко.

(Снема раницата си.)

И овка

(поднася столове: някои високи, други ниски, трикраки).

Че хайде седнете. Май столовете ни — куци, нали не сме се още наредили.

Дядо Милъо

Добри ви са столовете, невясто. А то — ний знаем, че през тази пролет парите все за пушки и куршуми, а хубавото дръве — за топове. . .

Кото

(също сядайки).

Е, как си — скачаш ли бе, стрино Груде?

Г р у д а

Подскачам, Кото, май със трите вече, то скачането минало от мене — ами да видим вас — хорото, дето сте го захванали. . . Дано ви пази светата Дева. . .

Р ад и л

Ще ни пази, мале, нали и тя е майка на бунтовник против греха и робството, и мрака. (Също сяда на миндера, като при това познава Велча.)

Но тоя гостенин бил Велчо! Гледай, каква щастлива случка! Що те носи насам бе, моето юначе?

(Става, ръкува се о него.)

Иовке,

дай още столчета, а ти пък, мале, иди да вържеш кучето в обора. Ще дойдат още гости. Тежка сватба ще вдигнем тук и Велчо ще е девер. . .

(Тука Велчо по бузата.)

Па донеси насам и пръта, който е скрит под стряхата, нали се сещаш. . .

Г р у д а

(бърше очите си).

Не зная, сине, как и що ще стане, но щом ти казваш, трябва да е харно.

(Излиза.)

Р ад и л

Та думай, как сте в Радовци, юначе?

Велчо

(става).

Донесох, бате, лоши вести. . .

Р ад и л

Няма

от днес нататък лоши вести, Велчо. Не чуваш ли как пее вълка всичко: момите, птичетата, планината?

И овка

Радиле, преди десет дни — баща ми. . .

(Заплаква.)

Какво? Р а д и л

В е л ч о

Загробихме го...

Р а д и л

Как тъй стана?

В е л ч о

Доган-Юсмен...

Й о в к а

Премазал го, пребил го
през нея нощ...

(Заплаква.)

В е л ч о

Па заболя и свърши.

Р а д и л
(развълнуван).

Недей, недей пролива сълзи, Йовке.
Настана ден за сметка и разплата
с Доган-Юсмен и всички като него.
Не го познавам аз, не съм го виждал,
ала горя от жажда да го срещна...

В е л ч о

Че той ще дойде тука, върколакът!
Научил ви къде сте — сам ми каза.

Р а д и л

Така ли?... Нека само заповяда!
Не съм аз вече роба, що се готви

за мьст в нощта, а денем се усмихва
на властника — от страх да го не хванат,
преди да са куршумите излени
и ножът му готов за смъртен удар.

К о т о

А там — така — гърди с гърди се бият
и турчулята бягат като пилци,
ха?

Р а д и л

Тъй е, страшен е гневът на роба.
Простете, братя, че се поулисах
със лични болки в тоя час, когато
жадувате подробности да чуйте.
Но потърпете, докато пристигнат
и другите дейци от комитета.

Д я д о М и л ь о

Не се грижи за туй, току... Търпели
сме толкова години, та час ли...

Р а д и л
(сяда, сменя калпака си, като въздъхва за
отпочивка).

А работите тука как вървяха?
Черешовите топчета що стават?

Д я д о М и л ь о

А че началникът им — Кольо — знае.

Р а д и л

Ще можем ли да кажем скоро, Кольо;
че Кольо Шопа има двайсет топа?

К о л ь о Ш о п а

Еве, войводо, има вече осум...

Р а д и л

Е що — приличат ли на топа, с който
гърмахте срещу турците у Сръбско?

К о л ъ о Ш о п а

Не су баш кико ни, ама су арни —
све черешньови, със обручи железни.
И друге су на пут. . .

Р а д и л

А джепането
за тях върви ли?

К о л ъ о Ш о п а

Па събраме доста
кантарске топке. Влад поче да лее
и куршуме за ни — еве таквия,
кико пол оку, хе. . . Ала турците
го подушия, па го подгонише. . .

Влад ножарят влиза.

Р а д и л

Ах, ето го и Влад. Я казвай, Владе,
какво е станало зарана с тебе?

В л а д Н о ж а р я т

Какво ли — дойдоха заптии — трима —
във работилницата. Ала Бенко
ги беше зърнал още отдалече,
та скрихме всичко. Сетне ме подбраха.
Но в Тъмни дол изскочиха хайдути
и турците си плюха на петите. . .
А страшните хайдути бяха Бенко
и Кото. . .

(Смее се.)

Р а д и л

Браво, сърчани момчета!
Невясто, я ни дай сега да видим
готово ли ти е везмото, дето
го шиеше със сърма и коприна.

И о в к а

Оттатък съм го скрила. Ей сегичка.
(Влиза в собата.)

Отвън влизат поп Сокол и Лазар Мечкаркин,
а малко подир тях и Г р у д а, която носи пръта за знамето.

Д о ш л и т е

Христос възкресе!

З а в а р е н и т е

Истина възкресе!

Д я д о М и л ъ о

Ха сядайте, че работа ни чака.

Р а д и л

Не там, а тук, до дяда Миля, отче.

Докато те седат, влиза Й о в к а, носи сгънатото знаме. Груда
изправя пръта до стената.

И о в к а и Г р у д а

Добре дошли!

Д о ш л и т е

Добре нашли!

И овка

Това е,
това е дар от мене — за бойците
на младата войска, що днес се ражда
За да намогна, ших го дни и нощи,
та взело ми е малко от очите
и малко кръв от морните ми пръсти.
Дано му трябва малко кръв и в боя!
(*Подава знамето на поп Сокола.*)

Поп Сокол

Амин! Дано те чуе бог, невясто!
(*Разгъва знамето, всички стават, свалят кал-
паци и го разглеждат любопитно.*)

Дядо Мильо

Бре, бре, че хубост! . . .

Поп Сокол

Алено полето. . .

Лазар

Сред него лъв настръхнал се възправил. . .
В десницата си носи меч. . .

Кото

Под нея
пък турско знаме със строшена дръжка. . .

Поп Сокол

И полумесец. . .

Кольо Шопа

Брех, еве го строшен
погански ятаган. . .

Влад

Разбита пушка. . .

Радил

А тук лежат разкъсани вериги. . .

Велчо

Наоколо пък букви: «Свобода
или смърт!»

Лазар

Дивно нещо! Като жив е!

Дядо Мильо

Да ти са златни пръстите, невясто!

Всички целуват знамето, сетне поп Сокол го сгъва отново.

Радил

Сега да почваме.

Всички

Да почнем.

Сядат, като Кольо Шопа и Кото остават прави.

Радил

Братя,
през тия малко дни, откак заминах,
видях и чух, и срещнах толкоз много,
че цял живот не мога го изказа.
Затуй сега не знам отгде да почна. . .

Поп Сокол

Ще почнеш от началото, войводо.
Ний искаме да чуем тука всичко,
та па макар и вкратце.

Всички

Тъй е, тъй е.

Радил

Добре. . . Оттук отидох, както знайте,
във село Панагюрище, където
IV революционен окръг
бе свикан за тринайсети априлий.
Но турците усетиха и ние
решихме да отидем в село Мечка
във местността «Оборище» . . . Аз тръгнах
с дружина конници. . . Нощта бе ясна.
Нашир и дълж във сините простори
трептяха ройове звезди. А долу. . .
шуми вечерник благ и носи мирис. . .
Вървахме дълго. Влязохме дълбоко
във планината. Пътя стана труден.
Заслизахме по върла стръмнина. . .
Конете в миг заставаха на място,
като че ще пропаднат в тъмна пропаст,
и вдигаха главите си високо,
а поводите режеха ръцете. . .
Едва се дотъркаляхме най-сетне
до дъното на глух и тайнствен котел,
където светяха безброй огньове. . .

Поп Сокол

Заварихте там, значи, много хора?

Радил

Разказваха отпосле, че били сме
към петстотин човека в тая местност.

Всички кимат в почуда и възторг.

Иовка

Било е, значи, истинско велико
събрание.

Радил

Така бе. Там се сбраха
като във храм със сводове от буки
решителни мъже, сърца от огън.
И пущинакът, що е тъгнал само
от вой на зимни бури и на вълци,
отекна мощно огнената — страшна —
и най-свещена дума: свобода!

Бенко
(влиза отън).

Войводо, сторих, както ти поръча:
смени ме вън пред портата на стража
един юнак от нашата стотица.

Радил

Добре. Сега пък, Бенко, грабвай пръта. . .

Лазар

И прикачи си знамето веднага —
нали сме те избрали знаменосец.

Поп Сокол
(подава му знамето).

Вземи го — и носи го храбро в боя.
Амин!
(Благославя го, Бенко му целува ръка и взема
знамето.)

Дядо Милъо

И се пази да не засрамиш
деда си Бенка, царство му небесно —

че той загина нявга в планината,
убит като хайдушки знаменосец.

Бенко
(срамежливо).

Аз — дал съм клетва... и ще я изпълня.
(Залавя се да си привърже знамето.
Велчо му помага.)

Радил

Та — заранта апостолът Бенковски
поиска да подпишем пълномощно,
че само те — апостолите — могат
да вдигат на въстание народа
и да решават всичко за страната.

Кольо Шоп

Е па тика и най-добре че буде —
при много бабе кияво детето.

Радил

Настана препирня и много врява,
но напokon подписахме се всички.
И сетне почна работата... Първом
поставиха въпрос: дали ще трябва
народа да въстане? — Да, отвърна
събранието. А това бе всичко...
Затуй, когато рухна дъжд и стана
негодно на «Оборище», избра се
комисия, която да състави
във Панагюрище и план, и устав.
И разотидоха се всички други.
В комисията туриха и мене...

Всички кимат със задоволство.

Дядо Мильо

Почели са ни селото...

Кото

Та ние

сме сила бе!

Радил

Ний слязохме тогава
във Панагюрище... Ала във вторник,
на двацети, пристигна бърз вестител:
копривщенци въстанаха!... Забихме
камбаните, затътнаха гърмежи
и почна да се лее кръв... На мене
възложиха да си потапям пръста
в кръвта на турците и да подписвам
възванията... В сряда пък препуснах...

Дядо Мильо

Че два дни цели?

Радил

Ходих по селата,
за да предавам кървавия позив.
А тая заран рано-рано минах
през Пазарджик, тъй както съм облечен...

Кольо Шоп

Бре маке, ами меките кадъне?
Ега от страх не им се злъчке пукну!

Радил

Надаоха след мене вик, а някой
помери и със пушка... Туй е всичко,
което имах, братя, да разкажа
като избраник ваш и представител
в Народното събрание. Сега пък
ще ви попитам като председател
на комитета: Ний какво да правим?
Да вдигнем ли народа на оръжие?

Кото
Та питане ли иска?!

Влад
Наште братя
проливат свойта кръв във бой с тирана...

Лазар
А ний ще седнем тука да се чудим...

Поп Сокол
Ще трябва да ги подкрепим...

Дядо Мильо
Така е.
Поганецът натегна на земята.

Кольо Шопа
Че требе да му строшиме главуту!

Поп Сокол
По моему най-сгодно ще да бъде —
камбаните веднага да ударим.

Дядо Мильо
Така ще трябва. Черквата е тука
до нас, пък и хорището — а тамо
и без това е цяло село сбрано.

Поп Сокол
А млъкнат ли камбаните, веднага
войводата ей тука от чардака
ще каже кратко слово на народа.

Радил
Добре, добре. Съгласни ли сте всички?

Всички
Съгласни сме.

Лазар
Тогава тичай, Кольо,
разпорежи — камбаните да бият.

Кольо Шопа
Пойдо!
(Излиза тичешком.)

Лазар
Ала забравихме, че има
във село турци...

Дядо Мильо
Тримата пъдари!

Влад
Със харни пушки...

Поп Сокол
Те са в махалата,
където хилядник е Кото.

Радил
Тичай,
вземи си, Кото, пушката и ножа,
па ги хванете живи или мъртви
и ги запрете здраво в някой плевник.

Л а з а р

Пък пушките им донесете тука.

К о т о

(излизайки).

А да ги дам на тия мои хора,
които нямат пушки?

Л а з а р

Може, дай ги.

Р а д и л

И друго: ти ще трябва да завардиш
добре със твоите юнаци пътя
към Пещера...

Л а з а р

Турете пост на върха
Кръстец и други пост на върха Врайник,
тъй както отнапред е начертано.

К о т о

Добре. Отивам. Всичко ще изпълня.
(Излиза.)

Чува се биенето на камбаните.

Р а д и л

Я, Бенко, покажи се на чардака
със знамето и викай да се собират
под тебе на мегдана.

Б е н к о

(отива на чардака, подава се навън, вее знамето
и вика).

Хей, елате!

Насам, насам! Ей, хора, тук елате!
Насам! Насам елате!

Л а з а р

Ти пък, Владе,
ти имаш пътя накъм село Тъмръш.
Турете пост на Кулата, че може
башибозук оттам да ни нападне.

Р а д и л

И сетне: в твойта махала живеят
и първенците чорбаджии. Трябва
веднага да запреш Андон Главата
и чорбаджи Пауна. Инак може
да шушнат и раздумват и да пречат.

В л а д

Разбрах, войводо. Всичко ще изпълня.
(Излиза тичешком.)

Навън се чува шумът на събраното множество. Докато Бенко
вика, Радил изважда из торбата си възванието и го показва на
другите.

Б е н к о

Ехей, насам, насам елате всички!

П о п С о к о л

Войводо, смятам, че настана време
да кажеш новината на народа.

Р а д и л

Веднага, отче.
(Отива на чардака, застава под знамето.
Всички се обръщат нататък. Велчо отива
близо до него.)

Бенко
Хей, мълчете! Стига!

Гласове отвън
Мълчете! Чакайте! Недейте вика!
Мълчи! . . .

Радил
Съселяни! Другари! Братя!
Аз ида от Великото народно
събрание, що сбра се в планината.
Това е тук възвание от него. . .

Гласове отвън
Чети да чуем! Чакайте да чуем!
Чети го!

Радил
(чете).

«Братя българи отвредом!
Изминаха се векове, откакто
земята ни е в плен на чужди орди.
И днес, където поглед да обърнеш,
навред стърчат гробове, бляскат кости,
звънтят вериги, люшкат се бесилки,
димят села, догарят родни стрехи
и плачат майки, и пищят дечица,
останали без дом и без защита!»

Гласове отвън
Така е! Тъй е!

Радил
«Българи! Юнаци!
Настана вече време за разплата!
Грабнете своите пушки и ножове,
разбийте стражите и завладейте

Асен Разцветников сред свои близки приятели и роднини

селата, пътищата, върховете
и прогонете върлия потисник
от родните си ниви и огнища!»

Г л а с о в е о т в ъ н

Да грабнем пушките и да се вдигнем!
Да ги избием! . . .

Р а д и л

«Българи! Човеци!
Не турският народ е наш противник,
а глутницата от паши, валии,
от бейове, мюдюри и заптии,
които грабят, безчестят и колят!
Затуй, когато тръгвате на битка
за своята чест и за човешко право,
зачитайте честта и свободата
на мирните, покорни друговеци!»

П о п С о к о л

Това е мъдро!

Д я д о М и л ъ о

Хубаво го каза!

Р а д и л

«Ала пък зорко се пазете, братя,
от българските алчни чорбаджии —
продадени са те на враговете
и с тях задружно залъка ни грабят!»

Г л а с о в е о т в ъ н

Така е! Чорбаджиите са техни
ортаци!

Р а д и л

«Братя българи! Юнаци!
Напред в борбата! Да загинем всички

или да си изтръгнем свободата!
Напред, напред към подвиг и победа!»
(Буйни викове: «Да живеј!», «Да живеј сво-
бодата!», «Смърт на тиранина!»)
Това е позива, със кръв подписан.
Към него имам да добавя само,
че в Панагюрище се бият вече
и че навред народът се е вдигнал
на бой за правда. Затова кажете:
съгласни ли сте, братя, да въстанем?

Гласове от вън
Съгласни сме! Съгласни сме, войводо!

Радил
Тогава чуйте: тичайте веднага,
обличайте си бойната премяна
и бързо пак се съберете тука!
(Врѝща се от чардака, към тия на сцената.)
Сега на мястото си всеки, както
решихме вече в комитета: Лазар
Мечкаркин взема главната команда.

Лазар
Така е. А Ножарят, Влад и Кото
са хилядници, а пък Шопа Кольо —
на топчетата командир.

Поп Сокол
(към Радила).

А тебе
оставихме свободен — да обхождаш
и припкаш вредом и да насърчаваш
юнаците със пример и със слово.

Навън се чува женски плач.

Поп Сокол
Какво е туй?

Дядо Мильо

Жена...

Иовка

Оплаква сякаш...

Груда

Защо ли плаче, клетата?

Поп Сокол
(през чардака към поста на портата).

Пусни я!
Пусни я, нека влезе!

Дядо Мильо

Виж ти личба!

Щерьовица
(влиза откън, разчорлена, плаче).

Защо си ги накарал бре, Радиле,
едно око — извадихте и него...

Радил

Кажи, какво е станало бе, стрино?

Щерьовица
Какво — убиха ми момчето!

Груда
Боже!

Щерьовица
Подгониха пѝдарите със Коста —
те стреляха — и право във сърцето...

Ах, господи, защо ме тъй наказваш!
Момчето ми, момчето ми върнете!

П о п С о к о л
(отива при нея).

Недей. Не викай, Щерьовице. Стига.
Недей да сърдиш бога.

Щ е р ъ о в и ц а

Бог ли има?!
Къде е — с камъни да го убия!
(Разкайва се за думите си, пада по очи.)
Ох, майко Богородице, прости ми!

Р а д и л
(развълнуван).

Злочеста майко — как да те раздумам, —
сина ти думите не ще възвърнат...
Но — за утеха — знай: че той загина
за тоз народ, удавен в кръв и сълзи,
народа, в който всички се заклехме,
че ще му служим с нашите десници,
с очите си, с ума си и кръвта си
и ще дадем живота си за него!

В с и ч к и

Така е! Ще му служим със десници
и ще дадем живота си за него!

ВТОРО ДЕЙСТВИЕ

Голяма училищна стая. Вдясно (гледано откъм зрителя) — врата,
в дъното — прозорци. Черна дъска, чинове, икона на св. Кирил
и Методий. Дружина моми, насядали, пеят и пълнят фишеци,
които слагат в кошнички. Между тях и Йовка, тя носи
жалейка.

М о м и т е
(пеят).

Два се змея бият между две планини,
две ми реки текат, и двете кървави...
Талази им бият у Одрина града,
у вити мостове, във тъмни тъмници...
Жива диха няма във тъмни тъмници —
само Богдан юнак и пиле славейче.
Богдан добър юнак — той на пиле дума:
«Сега стана, пиле, три години време,
от мяса си режа, та си тебе храня,
бистри сълзи роня, та си тебе поя...»

П ъ р в а м о м а
(спира работата си).

Ох, както е потръгнало, май много
юнаци ще проливат бистри сълзи
в тъмниците... ако останат живи...

Р у ж а

Не думай тъй. То още се не знае.
Ами пълни фишека. Хайде, живо!

Първа мома

Отгдетък знаеш ти, че се не знае?

Втора мома
(закачливо).

От Бенка мари!

Ружа
(сърдито).

Ти пък!...

Сдържан смях между момите. Ружа навежда очи, засрамена.

Трета мома

Како Йовке,
разправят, че нощеска комитетата
решил да иска мир. Дали е вярно?

Йовка

Ами че цяло село вече знае.

Първа мома

И дядо Мильо тая заран ходил
при турския паша — да му се моли
за милост...

Йовка

Дядо Мильо бе проведен
да уговори със пашата честно
предаване подир шестнайсет деня
неравна битка. Но пашата казал,
че ще обмисли и ще отговори
чрез пратеник... И те сега го чакат
да дойде...

Ружа

Ех, дори и да подпаднем,
не ще да жалия — нашите юнаци
ги биха здраво!

Втора мома

Миналия петък
им повалиха осем знаменосци!

Трета мома

Разправят, че до снощи са убити
към триста турци.

Първа мома

Но и наши има —
и между тях бай Кото, Кольо Шопа...

Ружа

Бай Кото — клетият! Разправят — влязъл
самин у Фильовата воденица —
убил двамина турци подпалвачи,
но обградил го цял орляк! Той гътнал
и други още... но куршуми няма
и — да не падне в плен изважда ножа
и се пробожда право във сърцето!...

Йовка

Юначен мъж! И колко още други...

Втора мома

А казват, че войводата, мъжа ти,
се бил родил със риза — и затуй го
не хващало куршум!

Йовка
(усмихва се).

А че — не зная.

Р у ж а

Ами във всяка битка той все първи!
Препусне, казват, префучи напреде
и турците пред него се разпръскват
като листа пред вихър.

Т р е т а м о м а

Ту го видят
начело, ту съглеждали го скоро
да обикаля и да насърчава
бойците...

И о в к а

Ех, това е натоварен
да върши.

П ъ р в а м о м а

Може пък муска да има!

И о в к а

(усмихната).

Не знам. Но щом съдбата го закриля
от зъл куршум, то той без друго има
да върши още нещо на земята.

В т о р а м о м а

А имало раздор май в комитета?
Войводата и още двама, казват,
желаели докрай да се противим.

И о в к а

Да, истина е, ала мнозинството
решило друго.

П ъ р в а м о м а

Оня ден се върнал
и пратеника, що бе изпроводен

при главния войвода, при Бенковски,
за помощ. Казал, че не го намерил —
че всичко е пропаднало — и вредом
селата са на пепел и жарава...

И о в к а

Ех, тъй е... И затуй и комитета
решил да се сдадем. Ала при честни
условия: да няма ни избити,
нито грабеж, ни хвърлени в тъмници.

Т р е т а м о м а

Аз мисля — по-добре е да загинем,
вместо отново в робство...

Р у ж а

Мойта баба
разказваше, че нявга, в старо време,
когато пръв път турците нахлули
и почнали да безчестят и грабят,
девойките си хващали ръцете,
ей тъй, като кога хоро играят,
и хвърляли се дружно във реката.

П ъ р в а м о м а

Не зная как е по-добре да бъде,
но страшно стана. А откак пристигна
и тоз паша със десетте си топа...

Р у ж а

Че нашите шестнайсет бяха първом...

П ъ р в а м о м а

Шестнайсет, но се пукнали май всички.

Влизат дядо Мильо, поп Сокол, Влад Ножарят, Бенко, Лазар Мечкаркин и Радил. Всички освен първите двама са въоръжени и са във въстанически дрехи.

Поп Сокол

Поможи бог!

Дядо Мильо

Поможи бог, девойки!

Момите

Дал бог добро!

Дядо Мильо

Е как е — как отиват куршумите?

Ружа

А че откакто взеха мъжете да отиват при пашата, куршумите не искат да отиват при него вече!

(Смее се.)

Дядо Мильо и поп Сокол я изглеждат сърдито, но не ѝ отговарят. Радил се усмихва. Бенко ѝ се заканва с пръст.

Дядо Мильо

Я минете всички оттагъшната стая!

Трета мома

Там е тъмно!

Поп Сокол

Вървете, като ви се казва, хайде! Че тук ще трябва гости да посрещнем: пристига пратеникът на пашата!

Първа мома

Добре, ще идем. Хайде, дружки!

Йовка

Вземете работата си. Ще пълним фишеци пак, че нищо се не знае.

Момите прибират работата си, стават.

Ружа

Я по-добре да пратим там мъжете — да облекат сукмани и да пълнят фишеците! А ний да грабнем пушки и подкачим отново боя!

(Смее се.)

Дядо Мильо

Стига

брътвеж! Измитайте се бързо! Хайде!

Момите излизат, като Ружа хвърля скришом китката си на Бенка. Йовка ги изпраща и остава. Говори тихо с Радила.

Дядо Мильо

Така. Сега да се приготвим, братя, и го приемем кротко, дружелюбно.

Радил

Каквото и да сторим, дядо Мильо, дори в праха да паднем и ги молим

със сълзи на очи, с раздрани пазви,
не ще да ги смилим. Те нивга няма
да ни простят, че с пушки във ръцете
застанахме пред тях като пред равни.

Поп Сокол

Така, но като знаят колко жертви
ще трябва да дадат, за да ни смажат,
възможно е пашата да приеме
условията ни. . .

Радил

Ще ги приеме,
но щом се предадем и те нахлуят
във село — пак ще палят и ще колят.
И другаде така са обещали,
но сторили са туй, което знаят.

Дядо Мильо

Но ний ще вземем дума от пашата.

Поп Сокол

При честна дума само. . .

Радил

Честна дума?!

Та ний за тях сме робска сган, гяури,
що казват се разбойници, когато
се вдигнат и поискат свойто право.
За благородниците — честна дума,
за роба — нож! . . . О братя, нас ни чака
и тъй, и инак — смърт! Затуй остава
едничък изход: с пушки и ножове,
със зъби и със нокти да се браним,
до сетня капка кръв, до сетни сили,
и озарени от пожарен пламък
и от светкавиците на небето,

да паднем в пропастта със вик и трясък —
така да паднем, че да потреперят
затворите, дворците и сърцата
на всичките тирани във света!

Всички настръхват.

Бенко

(развълнувано).

Войводо, право казваш! Да се бием!
Веднъж се мре!

Влад Ножарят

Но честно да умрем!

Радил

О, жертвата ни няма да заглъхне
безвестна в грохота на времената —
за нас легенда мрачна ще разказва
и смелият ни подвиг ще възлезе
из бездната на нашите гробове
като звезда високо във небето
и ще гори и грей през вековете!

Всички гледат като хипнотизирани.

Бенко

Войводо. . .

Радил

И ония, що са роби
и за които няма на земята
ни правда, нито милост, нито въздух,
ще виждат ялната звезда в нощите,
що тътнат от сподавен плач и ропот.
И както мълнията палва огън
в гърдите на вековните дървета,

натръпнали от токове подземни,
така далечната звезда ще пали
във изтерзаните сърца — надежда,
в очите — плам и в мускулите — сила!

Няколко мига мълчание. Всички стоят като омагьосани, сякаш виждат чудни видения. Изведнъж вратата се отваря — влиза пратеникът на пашата с бяла превръзка на очите, следван от двама встаници.

Р а д и л

Ах, ето я смъртта — пристига вече!
Смъртта е съляпа!

Дядо Мильо

Пратеникът!

Поп Сокол

Бенко,
махни превръзката му от очите!
(Към двамата встаници.)
А вий пазете вънка пред вратата!

Бенко сменя превръзката от очите на пратеника, който примижава, ослепен от светлината, разтрива с пръсти очите си, сетне вижда Йовка, спира очи на Радила, измерва го с поглед от глава до пети. Йовка трепва развълиувана и отстъпва назад.

П р а т е н и к ъ т

О, не, водителю на дръзки роби,
смъртта и със превръзка вижда ясно
и винаги намира своите жертви!

Дядо Мильо и поп Сокол се покланят за поздрав.

П о п С о к о л

Кажете вестта, която носиш, бего,
а то смъртта на бога е подвластна.

П р а т е н и к ъ т

Аз ида тук, изпратен от пашата,
що обградил е Брягово отведом
със обръч от желязо и от огън,
за да ви съобща за милостта му.
Макар че вий се вдигнахте на буна
срещу всеблагия ни покровител —
султана, що във Стамбул промишлява
като баща за всички свои рожби. . .

Р а д и л

Свещено лицемерие и наглост!

П р а т е н и к ъ т

. . . макар че притеснихте мирни турци,
нападнахте държавата и ляхте
безценна кръв на правоверни войни. . .

Р а д и л

О, клети вълци, жертви на овцете!

П р а т е н и к ъ т

. . . пашата е съгласен да изпълни
молбата ви. Той дава честна дума,
че войнството му няма да удари
и да запали Брягово — тъй както
е действувало другаде в селата
и както сте заслужили и вие —
и няма да преследва и да съди
участниците в бряговската буна,
а след като обезоръжи всички,
ще пазни строго всекиму живота
и ще щади имота и честта му.

Дядо Мильо и поп Сокол кимат зарадвани.

Дядо Мильо

Сполай му, бего, за добрата воля!

П р а т е н и к ъ т

В замяна на това той иска само —
да предадете лично нему вожда
и подстрекателя на тая буна
учителя Радил! . . .

И о в к а

Какво коварство!

Обща изненада и смущение. Пратеникът изглежда Радила,
който стои побледнял и неподвижен. Поп Сокол и дядо Мильо
мълчат изненадани, сетне навеждат очи.

П р а т е н и к ъ т

(обръща се отново към дяда Миля и поп Сокола).

Затуй нощес, когато мрак припадне
и зърнете да пламне буен огън
под върха Врайник, дето е пашата,
и чуйте в тишината топ да екне,
ще вземете виновника от село
и ще го предадете горе, в стана. . .

П о п С о к о л

И ще го предадем?!

Л а з а р М е ч к а р к и н

Как — ний?!

П р а т е н и к ъ т

Да, да!

И там по даден от пашата знак
виновникът ще бъде взет и хвърлен
във огъня от стогодишни стволи —
да изгори и стане ситна пепел,
та тъй да изгори и да изчезне
и злия дух, що вселил се е в него.

А утре, щом зората се разцъфне
като грамаден гюл над планините,
дванайсет млади войни ще разсеят
пред нея пепелта низ тъмни доли,
за да потъне в мрак и във забрава
и спомена за тоя, що се вдигна
срещу всеблагия ни покровител!
*(Извързва глава към Радила. Всички стоят
като вкаменени.)*

П о п С о к о л

(покрусен).

Това ли — имаш — да ни кажеш, бего?

П р а т е н и к ъ т

Не — още миг: пашата ще ви чака
до полунощ. И ако дотогава
не дойдете, за да му предадете
човека, що аз вече ви посочих,
топовете му дружно ще забълват
над Брягово желязо, смърт и огън,
а храбрите му войни ще се хвърлят
от всичките страни на сетна битка.

П о п С о к о л

(настрана).

О господи, защо ни изостави!

П р а т е н и к ъ т

И призори на тоя склон планински,
където Брягово пъстрее в рози,
ще тлеят само жарки пепелища
и ще тъмнеят купища от мъртви!

Дълго мълчанне.

Поп Сокол
(покрусен).

Това ли — всичко — имаш да ни кажеш?

Пратеникът

Това ми е поръчано да кажа.

Поп Сокол

Ала пашата, който опрощава
на всички ни — така всемилостиво, —
защо ни иска тая тежка жертва:
да предадем другаря си, с когото
сме дали клетва дружно да вървиме
в победата и във смъртта...

Дядо Мильо

Жестоко
и нечовешко дело ни предлага
пашата — нечовешко!

Пратеникът

Аз не зная,
това ми е поръчано да кажа

Поп Сокол

О, то е грешно — кой от нас ще смее
да изгори душата си с такова
предателство?! Там горе има съдник
и меч господен, и всевечен огън...

Дядо Мильс

Така е... тъй е... затова аз мисля,
че трябва да помолим пак пашата...

Пратеникът

Явите ли се в стана без тогова,
когото трябва да му предадете,
не ще ви пуснат в неговия сенник —
така е заповядал сам пашата.

Поп Сокол

Но, бего, помисли какво би казал
пашата, ако някой му поиска
да предаде другаря си...

Пратеникът

Не зная,
но туй е непреклонната му воля.
Пашата и без туй направи много,
за да избегне лишна кръв и жертви,
като прие, че вий сте заблудени
единствено от вашия войвода.
Но той не може да потули всичко —
помнете, че над него е закона,
що вика за възмездие и казън!

Поп Сокол

Но благородния паша постъпва
със нас като със жадния, когото
отвеждат милостиво при чешмата
и вързват му устата и ръцете.

Влад Ножарят

Не, не! Сред нас не ще да се намери
предател и убиец на човека,
що първи ни запали с нова вяра!

Пратеникът

Е да, пашата не очаква всичко
от мъдростта ви. Той се уповава
на своите войници и топове.

Бенко

(пристъпва настръхнал към пратеника).

Е та, ако топовете му стрелят
желязо, а пък пушките — слово,
и ний не стреляме със меки круши!

Лазар Мечкаркин
(както Бенко).

И ако ний сме от месо и кости,
и вашите гърди не са от камък!

Пратеникът

Пророкът е над нас и с помощта му
ще тръгнем смело и ще ви сразим!

Влад Ножарят

Сразете ни, но скъпо ще ви стори!

Пратеникът

Не съм дошъл да правя тия сметки.
Аз казах туй, що имах да предавам,
и трябва да се върна при пашата.
А вие обмислете — има време.

Поп Сокол

О не, аз мисля, че ще можем още
сега да отговорим, бего! Братя,
да идем там, оттатък, да помислим
и да решим какво да се направи.
Елате всички — дядо Мильо, Владе,
войводо, всички!

Дядо Мильо

Да отидем, хайде.

Поп Сокол

А ти почакай малко тука, бего,
навънка стражите ще бдят за тебе.

Пратеникът

Дано и мъдростта при вас да бъде.

Всички излизат. Пратеникът шепне на Йовка.

Почакай! Остани! Недей излиза!

Йовка

*(остава назад от другите, колебае се, но Бенко
се обръща да затвори вратата и тя излиза).*

На единия прозорец се появява Велчо, гледа пратеника с любопитство, сетне познава в негово лице Доган-Юсмена, плези му се и мълком се заканва, че ще му отреже главата. Доган-Юсмен тръгва към прозореца и Велчо изчезва.

Йовка

(влиза с кошничка в ръка, застава като вкаменена от вълнение и страх, държи ръцете си, готови за отбрана).

Доган-Юсмен

Защо са пълни с тъмен плам и ужас
гледците ти, о хубава невясто?
Нима не си очаквала да срещнеш
тогова, за душата на когото
си като извор за пустинник жаден?
(Пристъпва към нея със отпънки на хищник.)

Йовка

(отстъпва, като слага кошничката си на чина, говори задъхана, почти с молба).
Назад, о призракo зловещ, иди си!
Върни се вдън леса, отгдето идеш!

Доган - Юсмен

На призрак ли приличам — имаш право.
А ти си все такава дивно цвете —
цъфтиш и пръскаш радост... и упойка!
Не знаещ ти какво са дни безкрайни,
копнежни вечери, безсънни нощи,
не знаещ ти какво е да усещаш,
че тук, в сърцето ти, е празна пропаст,
да ходиш буден, сякаш че сънуваш,
и да сънуваш, като че си буден...
Да лягаш — и да ставаш — и да дириш —
и викаш в празното — и да замахваш
във празното със яростни юмруци.

Йовка

(все още в ужас, но с горчивина).

А в празното живеят клетки хора,
които падат с вопъл и умират!

Доган - Юсмен

(отстъпва като от удар).

Баща ти ли?... Прости — прости ми, Йовке!
Пиян бях — луд бях — побеснял — за тебе!
И пак не съм на себе си, защото
не бих посягал иначе към тебе
през гроба, който днеска се разтваря
между ни като страшна, тъмна бездна.
Аз знам: през тая бездна не минава
към тебе нито път, ни брод за мене —
и да посягам — няма да те стигна,
и да те викам — няма да ме чуеш...

Йовка

Злочестнико... щом знаещ, че така е,
защо дойде тогава да ме дириш?

Доган - Юсмен

Защо дойдох?! Попитай оня, който
лежи захвърлен в мрачната тъмница,
защо се качва с разранени пръсти
на малкото прозорче във стената...
Попитай оногова, що потъва
във буйната вода, защо издига
главата си със писък над вълните...
Попитай най-нищожната тревица,
поникнала дълбоко под скалата,
защо отмества камъни и буци
и вдига сляпо лице и трепка...
Затуй дойдох и аз... След твоят бягство
за мене нямаше ни мир, ни отдиш...
Напразно беше буйното пиянство
и бясната езда далеч в полята...
Аз нямах въздух, аз се задушавях...
Посегнех ли във Радовци да ида,
за да разпитам где си, мигом виждах
край мене да се носи като сянка
измъчения образ на баща ти,
с със кръв на устни и печал в очите,
и аз се връщах ужасен от пътя...

Йовка

Що, клетнико, ти имал си и съвест?!

Доган - Юсмен

Уви, от съвест и от скръб и лудост
аз падах всеки ден все по-надолу
и тънех във калта и във позора...
Но най-подир узнах от мой познайник,
че в Брягово дошла една невеста
отнякъде далеч и горе-долу
по времето, когато ти изчезна...
Самият аз не съм я виждал, рече,
но носи се мъква за хубостта и
навред по селищата в планината,

а най-много очите ѝ възславят:
под черни вежди — слокове извити —
два кладенци магьосани, в които
погледнеш ли, открадват ти душата.

Йовка

И само по брътвежи ти се втурна
към Брягово. . .

Доган-Юсмен

Та що пък друго можех?
Надежда имах — и това бе доста.
Когато стигнах, тука беше буна.
Отидох при пашата и заставах
под знамето му. . . Скоро заловихме
в гората стара циганка, билкарка,
и аз узнах, че вярно съм отгатнал.
И се завтурнах в битката тогава
със двойна ярост — тебе да изтръгна. . .

Йовка
(избухва).

Да ме изтръгнеш?! Мене, що трепера
при мисълта, че ще те срещна?! Мене,
що мразя те и се гнуся от тебе!

Доган-Юсмен
(потресен).

Дотам ли съм ти бил омразен, Йовке!
Не си ми казвала това в Загора. . .
И мислех, че баща ти те придума. . .
(Напрегнато мълчание. Доган-Юсмен се свър-
зема.)
Но все едно: не ща да знам, дали ме
обичаш, или мразиш — ще те взема!
Довечера съпругът ти ще бъде
предаден на пашата от народа

и ти тогава ще си благодарна,
че моята ръка ще бди над тебе.

Йовка
(скръбно, с горчивина).

Над мен?! О, да. . . над моя труп изстинал!

Догман-Юсмен

И туй ли би направила?! . . . Допущам. . .
(Кратко мълчание.)

За тебе лично. . . може би е изход.
Но тук не е въпрос до тебе само.
(Оглежда се, притваря добре вратата.)
Не мислиш ли, че можеш да помогнеш
на някого. . . ако постъпиш мъдро?

Йовка
(дебне).

Ако постъпя мъдро — ще помогна
на някого? На него? . . . Как, нима е
възможно? О, Доган-Юсмен, за бога,
кажи какво се крие в твоите думи?

Доган-Юсмен

Ех, нищо. Ей така ми само мина
през ум, че бих могъл и аз да стана
великодушен: да избавя моя
съперник от ужасния му жребий. . .

Йовка
(в напрежение).

Ти можеш?

Доган-Юсмен
(ниско, с внушение).

О, без друго! Всичко става
на тоя свят. Защо пък тоз, когото

отвеждат към смъртта, да не успее
да се изтръгне някак си по пътя?

Йовка

Но как? Та ако — ако те извършат
подобна низост — не, о, не, — не вярвам...
Но все пак — ако стане — той — тогава
ще бъде пазен, може би и вързан!

Доган - Юсмен

И вързаният може да избяга,
когато изневидело се втурнат
върху пазачите му остървени
башибозуци... И кого тогава
ще гони и наказва тук пашата —
виновника, отвлекли наши хора!
И той спасен — и Брягово спасено.

Йовка

И после... що ще стане с него?

Доган - Юсмен

Ще потъне
в безмълвните утробы на горите,
а те са свързани една със друга
като моретата — това го знае
и сам той, мисля, по-добре от мене...
Пък сетне — има граница там нейде
и Сърбия, и Влашко, и Богданско...

Йовка

(в унес).

И Влашко — и Богданско... Жив! Избавен!
Спасен от кладата!... И ти в замяна
на тази своя помощ... ти ще искаш...

Доган - Юсмен

В замяна на един живот човешки...
аз искам само — само малко обич...
Аз искам да направяш моята къща
желан подслон, във който да се връщам
със радост, както птица в своето гнездо.

Йовка

Един живот — за друг живот... Човече,
разбираш ли, що искаш ти от мене?!
Каква ужасна и позорна жертва!

Доган - Юсмен
(оглежда се).

Нима и аз не правя жертва тука?
И тя, уви, е тежка и позорна.
Да измениш на своите и пуснеш
на свобода човек, що вдига буна
против държавата, реда и царя...

Йовка

(стои един миг замислена).

И тъй да е — не мога... Не, не мога!

Доган - Юсмен

Тогава знаеш туй, което иде.

Йовка

О, не... защо пък — сам да не избяга?
Ще го накарам! Ей сега! Веднага!

Доган - Юсмен

Напразно. Селото е обградено.
И птиченце не може да префръкне.
Без моята помощ му остава само
пътеката към огнената могила.

Йовка

О, господи!... И аз сама не зная
какво да сторя... И къде да диря
съвет и помощ!...

(Хваща се за главата.)

Доган-Юсмен

(с впушение).

Няма много време.

Те може всеки миг да се завърнат.

Изслушай туй, което ще ти кажа,

а после — размисли. И ако сметнеш,
че можеш да се съгласиш със мене...

Йовка

(избухва).

Но даже и да бих се съгласила —
тогава той — разбираш ли, — той нивга
не би приел такава срамна жертва!

Доган-Юсмен

Но ти не бива да му казваш нищо!

Не трябва и да знае също кой съм.

Сама ще мислиш и решиш и после
ще дойдеш при окопите под Врайник,
от източна страна, там аз съм стотник...

Йовка

(колебливо).

Ах, не... Но аз не зная тая местност...

Доган-Юсмен

Там слиза тъмен дол, в чието дъно
шумти река. А пък под двата бряга

се вдигат във небето гъсти буки.

Отсам дола са вашите, отсреща

сме ние. Ти ще вееш бяла кърпа.

Ала помни: преди да зайде слънце,
ще бъдеш там! Така ще имам време
да си приготвя хората, които
ще ги нападнат в пътя от засада.

Йовка

(с горчивина).

И ще го отвлечат, а сетне — може

да го убият, за да те избавят

от живия съперник... И гората

ще заглуши вика му и ще спусне

над кървавата тайна своето було...

И аз — аз няма нивга да узная...

Доган-Юсмен

Заклевам се в пророка и аллаха,

че той ще бъде пуснат жив и читав

във планината, с пушка и куршуми,

с пари и със храна за първо време.

(Йовка клати глава в съмнение.)

Не се съмнявай в клетвата ми, Йовке!

Гората има клонки, що увисват,

попарени със пръски кръв гореща,

земята има мека гръд, в която

остават локви и следи, и кости.

И идва ден — гората заговорва

със хиляди езичета зелени,

земята се разтваря и изхвърля

отровите на страшната си тайна...

Нали ще бъдеш в моя дом тогава —

с какви очи в очите ще те гледам?

Йовка

(опомва се).

Във твоя дом?!... О не! Нима ти казах,
че ще...

Доган - Юсмен

Сега аз знаая, че ще дойдеш
при мен — уви, заради него — както
и аз ще го спася заради тебе.

Йовка

(слага ръце на очите си, като че се брани).

Доган-Юсмен, спасителю злокобен!

Доган - Юсмен
(трепва, но се овладява).

Помни, че ти ще трябва да изчезнеш
така, та никой да не знай къде си.
Пък сетне хората ми ще подхвърлят
в дола окървавена твоя дреха —
ще пуснем слух, че са те обградили
башибозуци и отвлекли мъртва.

Йовка

О, мъртва! Где да бе така! Но мене
не ми е позволена тая милост —
аз трябва жива да потъна в гроба! . . .
(Обръща се гърбом, опира ръка върху перваза
на вратата и захлупва лице въз нея.)

Доган - Юсман
(меко).

Ти страдаш, Йовке. . . Виждам, цяла тръпнеш.
В очите ти минават бързи сенки.
Избликват искри. . . Може би омраза. . .
Но аз не страдам ли. . .

(Посяга към нея.)

Йовка
(извързва се).

Не ме докосвай!

Доган - Юсмен

Дочувам вънка стъпки. Те се връщат.
Сбери си смелостта и не забравяй,
че туй, що уговорихме, е тайна
и ние двама с тебе — непознати.
Дано да бъдеш мъдра и юначна!
(Оттегля се далеч от нея, сяда.)

Йовка грабва бърже кошницата си. Влиза Радил. Йовка
се опитва да излезе незабелязана от него, но не успява. Радил
изглежда изненадан нея, сетне Доган-Юсмена.

Радил

Ти тук ли си останала? Аз мислех —
че ще си там, оттатък, при момите. . .

Йовка
(смутена).

Забравила съм кошничката тука. . .
А ти защо си сам? Какво решихте?

Радил

Оставих ги без мене да решават.
Стоя ли там, при тях, не ще отсъдят
свободно туй, що трябва да направят.

Йовка

Но ти нарочно сякаш ги подтикваш. . .

Радил гледа учуден към прозореца, на който отново се появява
Велчо с камшик в ръка. Велчо клати пак заканително глава към
Доган-Юсмена, заплашва го с камшика. Радил отива и му отваря
прозореца. Велчо влиза.

Радил

Какво е туй? Защо си се покачил
бе, Велчо, на прозореца?

Велчо

Защо ли —
защото на вратата има стража.
Не щат проклетниците да ме пуснат.
Обърнах селото, доде намеря
камшик.

Радил

Защо ти е?

Велчо

За, ей тогова!
Сега ще му покажа!
(Готви се да удари Доган-Юсмена.)

Радил

Стой! Не бива!
Това е пратеникът на пашата.
Проводен е за преговори тука.
Обезоръжен ли човек нападаш?
Това не е ни честно, ни достойно.

Велчо

(дърпа камшика си).

Ами достойно ли е — трима души
да хванат безоръжен, стар човек и...

Доган-Юсмен

(изненадан).

Синът на попа!

Радил

(боричка се с Велча, взема му камшика).

Аз не те разбирам!

Велчо

Така ли? Ами кой завърза татя
и би го със камшик и цепеници?

Радил

Какво говориш, Велчо?! Значи, той е...

Велчо

Доган-Юсмен, убиецът на татя!
Върни ми, моля те, камшика, бате!...

Радил

(който досега е стоял като вкаменен от из-
ненада, отстранява Велча).

Почакай, Велчо! Стой си там. На мене
се пада да разчистя тая сметка.

(Втурва се към Доган-Юсмена, гледа го няколко мига
в силно вълнение, изважда неволно револвера си, насочва
го към него... Доган-Юсмен трепва, застава настръх-
нал... Радил се овладява, сменя револвера, поглежда
към Йовка, сетне отново към Доган-Юсмена.)

Доган-Юсмен, не съм те виждал нивга —
и ако мене, питаше съдбата —
не би ни срещнала — сега — и тука!
Сега аз нямам правото да вдигна
ръка за лична мъст — не бива даже
да те обидя ни с едничка дума, —
макар да си пред мене безоръжен.

Доган-Юсмен

(овладява се).

Защо? Защо — напротив — тъкмо сгода!
Не се свенете — стреляйте! Удрете!

Р а д и л

О не, аз знам, че ти си тука в броня
на пратеник, за косьм от когото
пашата би изтребил цяло село.
А що-са криви тия клетн хора,
за туй, което двама ни възправя —
подобно два сърдити, люти звяра
на слога между две страхотни бездни?
А пък и друго. . . Ако бях те срещнал,
да кажем, вчера — аз те бих нападнал
като грабител, що простира лапи
към чуждата жена. . .

Йовка изкарва навън Велча, който се противи.

Д о г а н - Ю с м е н

Но аз бях първи!
Грабителят в мрака я отвлече!

Р а д и л

Тогава смятах, че постъпвам право,
защото тя ми казваше, че мене
обича — и че би дошла със мене
дори накрай света, дори във гроба. . .

Й о в к а
(*неспокойна*).

Но, да! Така е! Истината казваш!

Р а д и л

(*махва пренебрежително ръка към нея*).

Ала сега, когато ви заварих
на нежна разговорка тук — не зная
дали бих имал правото да браня
от тебе тая, що направи опит,
уви, несполучлив, да те прикрие. . .

Й о в к а

Радиле, що говориш?!

Р а д и л
(*прекъсва я с пренебрежение*).

Аз говоря
на пратеника тук, а не на тебе!

Й о в к а

Но аз не ти открих веднага кой е,
защото се боях, че ти ще пламнеш. . .
(*колебливо*)
а той предложи. . .

Д о г а н - Ю с м е н
(*хвърля повелителен поглед към нея, за да я
накара да мълчи, като в същото време я пре-
късва рязко*).

Щом на мен говориш —
тогава позволи ми да ти кажа,
че тя не ти откри веднага кой съм
от страх за тебе, не заради мене!

Й о в к а
(*решително*).

Радиле, ще ти кажа — всичко! А пък сетне
Доган-Юсмен ми каза. . .

Д о г а н - Ю с м е н
(*отново я прекъсва, както преди*).

Аз ѝ казах,
че се дивя на хитростта, с която
тя прави да се срещнем и разминем
ний двамата със тебе, както в мрака
се разминават, без да се познаят,
двамина, що се дирят с нож в ръката.

Тогава тя започна да ме моли
и ме заклана — да се не откривам.

Йовка

*(която през време на горните думи преживява
силна душевна борба и решена да не изказва,
какво ѝ е предложил Доган-Юсмен, потвържда-
ва с пресипнал глас).*

Така е... аз го молих... и закланях...
Боях се, че ще пламнеш — и в гнева си —
ще го убиеш — а пък тъй ще стане
за тебе още по-зле...

Радил

О, за мене
не може по-зле от това да стане.
Но той е — безоръжен... Ти поиска
с мълчанието си да го забраниш...
Но случаят коварно те издебна
като разбойник из крайпътни храсти
и ето те и тебе безоръжна...

Йовка

Да, истина е — аз съм безоръжна...

Радил

Но все едно... Не заслужава вече
да се говори за това. Сега е —
въпрос... въпроса тук е за живота
или смъртта на тия клети хора...

Доган-Юсмен

... които ти насъска да захвърлят
секирата, косата и кривака
и да се втурнат като бесни псета
върху ръката, що им дава хляба!

Радил

Върху ръката, що им взема хляба,
се втурнаха те, бего, и се биха
със брадви срещу пушки и топове,
за да си извоюват малко правда
и къс небе, и глътка божии въздух!

Доган-Юсмен

Та що — нима в земята на пророка
не грее правдата?! Нима небето
не спуща синия си дом над всички?
Или те искат като нас да станат?
Но — за да бъде в ред и мир земята —
открай света аллахът е отсъдил:
едни да бъдат господари тука,
а другите да са покорни роби!
Какво им не достига? Кой им пречи
да работят?

Радил

О да, а пък пашите,
агите, бейовете — да ограбват
труда им, залька им от устата
и ризите им от гърба да смъкват,
а смръщи ли се недоволен някой —
за него — бич, тъмница и бесило!

Доган-Юсмен

Лъжи и гнусни клевети, и глуми!
В земята на пророка всеки взема
онуй, що сам аллах му е присъдил
според заслугите и мъдростта му.

Радил

Нали? Затуй в «земята на пророка»
разбойникът блаженствува в палати,
а честните се скитат из горите

и подлия от скут на скут минава
като любим отрок на всеки властник!

Доган - Юсмен

Измислици! Земята на пророка
дъфти във чест и мир като градина.
И тук не би се чул ни звук на ропот,
ако не бяха върлите комити,
които Московията ни праща!
И ти навярно си дошъл оттамо!

Радил

И аз?! От Московията?

Доган - Юсмен

Без друго!

Радил

Доган-Юсмен! Ти искаш да научиш,
отгде съм аз дошъл? Тогава слушай:
аз дойдох тук — от ада! Аз излязох
из тая пръст, в която зеят рани
от стъпки и куршуми на злодейци. . .
И раснах с приказките за хайдути
и с тия тъжни песни, що замайват
главата като жарена ракия
и парят на сърцето като сълзи. . .
А лете, щом крайпътните бодили
изправяха червените си гугли,
ний, палавците с дървените саби,
се втурвахме и с ярост ги сечахме:
те бяха бейове, паши, сеймени,
а ние — млади български хайдути.

Доган - Юсмен

Игра, измислена от лоши хора —
да сеят зло в душите на децата!

Радил

О не — сънувана във знойни нощи
след удари с камшик и хулни думи!
И ако искаш още да узнаеш —
аз бях чираче — колко долно нещо,
нали?—ратай у доктор Венка в Пловдив.
Но харен мъж бе тоя доктор Венко
и прати ме в училище да уча.
И в книгите пред мене се разтвори
света със безпределната му хубост
и неизбродна мъка и неправда. . .

Доган - Юсмен

Това ли само смогна да научиш?

Радил

Не — още нещо. . . Аз разбрах тогава,
че няма мост, ни път за мир и сговор
между кръвника-господар и роба,
и дойдох тук — да будя своите братя
и да ги готвя тайно за борба. . .

Доган-Юсмен

. . . която води на разгром и смърт!

Радил

О не! . . Борба, що векове разтърсва
земята ни като подземна лава
и днес избликва тук — руши, ликува,
и бий се със дъжда и снеговете,
и пада победена, и угасва,
за да избухне пак, на друго място,
и пак да грей, да стене и гърми!

Доган-Юсмен

Наистина е жалко, като гледам,
как с толкова наука, плам и смелост

не си при нас — във служба на ония,
що биха те достойно наградил!...

Йовка
(която е чула стъпки навън).

Те идат вече!

Велчо
(влиза бърже).

Бате, идат вече!

Доган-Юсмен

Сега ще видим пък с каква отплата
ще ти отвърнат скъпите ти братя!
(Влизат дядо Мильо, поп Сокол и Влад.
Миг на напрегнато очакване.)
Е хайде, почвайте: какво решихте?
Кажете!

Поп Сокол
(смутено).

Пратенико на пашата!
Ний мислехме — съветвахме се дълго...
Издигнахме везните и в блюдата
положихме — отдясно цяло село,
а в лявото — един човек безценен.
Обърнахме очите си надясно,
и селото натегна... но веднага
във лявото ни блюдо се изкачи
и седна тежко сянката на Юда
и двете ни блюда се изравниха...

Доган-Юсмен

Защо забулвате в мъгла речта си?
Кажете ми — какъв ответ да нося?

Дядо Мильо

Прощавай, бего... нямаше ги всички
от комитета... А пък и да бяха...

Задачата е много тежка, бего —
ще се допитаме до още хора...

Доган-Юсмен

Но да! Докато проехти гърмежа
от топа на пашата — ще успеете
да питате дори и цяло село.

Дядо Мильо

Така и мислим. То не може всички,
но ще сберем — там някои по-мъдри
мъже — и ще решим какво да сторим.

Доган-Юсмен

Добре. Тогаз на мен остава само
отново да ви пожелаая мъдрост.
(Тръгва, но като стига до вратата, извърща
се, изглежда Йовка и Радила.)
Довиждане на кладата, войводо!

Ради

Не бързай толкова — ще видим, бего!

Доган-Юсмен излиза, Влад грабва превръзката за
очите му и се втурва след него.

Завеса.

ТРЕТО ДЕЙСТВИЕ

Селската стая от първо действие. До миндера облежната пушка.
Радил, прав, туря нещо в рамуницата си, бърза. Насреща му
Лазар Мечкаркин.

Л а з а р

И втората ни хилядница има
към трийсет пушки. Ще ги събереме.

Р а д и л

И на момците дайте също брадви —
да пазят с тях окопите, додето
реши да ги извика комитетата.

Л а з а р

Така ще трябва. Че отвред напират
башибозуци, алчни за грабежи.

Р а д и л

И скрийте пушките у верни хора —
ще дойде ден отново да потрѣбват.

Л а з а р

Добре, войводо.

Р а д и л

Па се пригответе
със твоите десет души и когато

припадне мрак, втурнете се към изток,
а ние с Бенка и със Влад Ножаря
и още седем-осем смели момци
ще си пробием път отсам, към запад.
И който оцелее — сборно място
във Дъбовник. Разбрано?

Л а з а р

Да, войводо.

Отивам.

Р а д и л

Сбогом, Лазаре.

Л а з а р

Прощавай,

войводо.

(Прегръщат се.)

Влиза забързана Г р у д а, спира, гледа ги учудена.

Р а д и л

Може и да се не видим.
Но ако оцелея — аз ще зная,
че робската земя, която ражда
юнаци като тебе, заслужава
да ѝ дадем кръвта и младостта си.

Лазар изтрива една сълза, излиза. Радил гледа след него. После
взема пушката си и почва да я чисти.

Г р у д а

Що става тука, сине!

Р а д и л

Бързай, мале.
Сбери ми скоро в рамуницата дрехи

и хляб тури, че ей сега ще дойдат
и другите. Ще хванем планината.

Г р у д а

Ще бягате?

Р а д и л

Да, да. Така решихме.
Ще си пробием път през враговете.

Г р у д а

(като вади бързо дрехи от раклата и ги туря
в рамницата).

Ох, най-добре! Избягайте! Избягай,
спаси се, синко! Лошо те одумват
на пътя. Чух жени да те проклинат,
че си запалил селото.

Р а д и л

(сяда на миндера и продължава да чисти пуш-
ката си).

О, зная.

Аз бяха преди в училището, гдето
са сбрани на съвет към трийсет души.
И там такива гласове се чуват.

Г р у д а

Да онемееят!... Ох, прости ми, боже —
нали и те децата си спасяват...

Р а д и л

И може би по своему са прави:
те паднаха, завършиха борбата
и гледат да спасят, каквото могат.
Но туй за мене е начало само...

Г р у д а

Ти бягаш, за да почнеш пак отново?!

Р а д и л

Додето има роби тука, мале,
и кръв във туй сърце, що ти ми даде,
за мен борбата няма да се свърши.
Но засега ще има малко отдих.
Научиш ли, че път сме си пробили,
бъди спокойна вече и очаквай
да ти проводя скоро вест от Влашко.

Г р у д а

Ох, колкото проводи ми баща ти!
Потънеш ли във тия пущинаци,
ще се въртиш из тях като магьосан...

Р а д и л

Баща ми бе оставил тук невяста,
дете — затуй остана в планината, —
пък аз...

Г р у д а

(наостря вниманието си, оставя рамницата,
отива при него, сяда на миндера и тя).

Пък ти? Какво се е случило
между ви, сине? Сварих Йовка — плаче,
мълчи, избягва погледа ми. Що е?

Р а д и л

Ех, нищо. Малко ли пък има днеска
за плакане.

Г р у д а

Тя знай ли, че ще бягаш?

Р а д и л

Не я заварих тука. Но и с мене
избягва да приказва.

Г р у д а
(става).

Аз я видях
към черквата. Говореха с Гюлюша,
но щом ме зърна, сниши глас и млъкна.

Р а д и л

С Гюлюша? Тя нали бе заловена
от турците?

Г р у д а

Завърнала се днеска.
(Влиза в собата.)

Р а д и л
(става).

Дошла оттат. . . и с Йовка си шушукат?
Защо ли. . . може би. . . О, все едно е. . .
Дори е по-добре. . . Да, тъй е по-добре.
(Груда влиза с дрехи в ръце.)
Та ти си ходила във черква, ха?

Г р у д а

Запалих свещ на божията майка. . .

Р а д и л

Но ей ти тука божията майка. . .
(Сочи иконата.)

Г р у д а

То там е друго, сине, тука — друго. . .
Яви ми се насън нощеска ангел,

побутна ме с крило и ми продума:
«Стани, че дядо господ е заправил
палати между облаците тъмни,
та иска твоя син, за да го сложи
за главен стълб на сводовете сини. . .»

Б е н к о
(влиза бързо отвън, запъхтян).

Войвода, там — в училище ония —
решили да те предадат. . .

Р а д и л
(стои един миг като вкаменен).

Решили. . .
Да, вечно същото се тук повтаря.
Възлез, о, Юда, из пъкъла мрачен
и виж потомците си и ликувай!. . .

Тихо влизат Йовка и Велчо.

Б е н к о

То поп Сокол — и дядо Мильо също —
съветвали — на тебе да оставят,
самичък да решиш. . . Ала отвънка
нахлули с вик и рев тълпи страхливци —
що бяха досега във миши дупки, —
пък здравите ни хора, както знаеш,
не са в училището — те се готвят
за планината. . . И в съвета взели
надмощие ония, на които
е много мил на тоя свят живота,
имота им. . .

Р а д и л

Добре, така да бъде.
Тогаз и ний сме прави тук. . . да мислим
единствено за себе си. Що свърши?

Бенко

Събрах и скътах всички нови пушки.
А знамето на тебе пък предавам.
(Дава му знамето, което Радил туря в ра-
мницата си.)

И бате Влад пристига. Хайде бързай,
дружината ни чака-вън, пред село,
стегни се, па да бягаме. . .

Йовка

Как, Бенко?
Възможно ли е? През къде?

Бенко

Със сила
ще си пробием път. . .

Йовка

Радиле, бързай,
спаси и себе си, и мен, Радиле!

Радил

И тебе? Що — и ти със нас да дойдеш?

Йовка

Ще дойда!

Бенко

Не, войводо! Нас ни чака
преграда от куршуми и ножове,
и — ако минем живи — дъжд и бури —
и кървав път по зъбери и урви. . .

Йовка

Вземете ме. . .

Радил

Излишна жертва. Тебе
те чакат във харема песни, танци. . .
Нима не се разбрахме днес?

Йовка

Радиле!

Радил

Тогава — можете и чрез Гюлюша. . .

Йовка

(изненадана).

И чрез Гюлюша?! . . Чуй тогаз, Радиле —
Доган-Юсмен поиска. . .

Радил

Знам: да станеш
кадъна в бял сарай. . .

Йовка

(потвърждава с глава).

И обеща ми. . .

Радил

. . . че сред орляка були ще мубъдеш
като любима роза сред лалета. . .

Влад

(втурва се тревожно отвън).

Войводо, скоро! Къщата обграждат!
Мъже, жени, деца — тълпа — начело
със чорбаджи Пауна и Андона
Главата — силом ги освободили —
и идат, и размахват брадви, вили —

Радил и Бенко мигом се приготвят.

Г р у д а
(сочи към собата, която отваря).

Оттука, през прозореца, а после
съседската градина и тогава
по уличката към реката! Бърже!

Радил, Бенко и Влад тръгват към собата. В същия миг отвън
нахлуват викове и тримата се спират.

В и к

Ехей, излез! Излез, хайдутски сине!

В и к

Ще бягаш, ха? А нас къде оставяш?
Накладе огъня, сега ще бяга!

Б е н к о

Войводо, хайде!

Г р у д а

Бягайте!

Й о в к а
(подканя Радила).

Радиле!

Р а д и л
(стои като вкаменен).

В л а д

Да бързаме!

Б е н к о

Ще ни затворят пътя!

В и к

Хей, чуваш ли? Излизай, подпалвачо!

В и к

Излизай, хей, страхливецо! Бежане!
По чардака издрънчават камъни, хвърлени от тълпата.

В л а д

Войводо!

Г р у д а

Синко, бягайте!

Й о в к а

Те идат!

Радиле, хайде!

В и к о в е

Дръжте да го хванем!
Той искаше ни жертви за народа,
допря до него — бяга! Срам, лъжецо!

Чува се тропане по портата.

В л а д

На портата са! Харно, че залостих!

Б е н к о

Войводо, хайде! Чуваш ли!

Р а д и л

Вървете
вий двама с Влада. Аз оставам тука.

И о в к а

Оставаш?!
Г р у д а

Сине!

Б е н к о

Как, защо, войводо?

Р а д и л

(хвърля калпака си на миндера, отива на чар-
дака, към тълпата).

Мълчете. Тук съм. Няма да избягам.
(Връща се. Тълпата утихва.)

Б е н к о

(умолително).

Ала защо така — защо, войводо?

Р а д и л

(върща се към средата на сцената).

Защото от очите ми се смъкна
завесата, която беше спуснал
пред мен страха от огнената смърт,
и аз отново виждам ясно всичко.

В л а д

Напразно се погубваш сам, войводо.
Мени се всичко — пак ще дойде време
и ти ще бъдеш нужен на народа.

Р а д и л

Тогава ще излязат други хора
и ще го водят. Пък и — то е лесно,
а мъчното е туй, що трябва тука.

Б е н к о

Кому, войводо? Горе, на пашата,
за да си пий ракията и гледа
как жив човек потъва в адски огън?

Р а д и л

О, не. Пашата още утре заран,
щом трезвен се пробуди и огледа,
ще се помъчи всичко да забрави.
Но тая жертва е потребна, Бенко,
за селото.

В л а д

Ала ти сам твърдеше,
че както и каквото и да сторим,
пашата ще потъпче своята дума...

Б е н к о

И щом навлезе в село, пак ще коли
и безчести — защо да не избягаш?

Р а д и л

Все пак — щом има капчица надежда...
Но и да няма даже, пак не мога.
Аз трябва да оставя тука пример
на тия вън...

В л а д

Но туй не е народа!
Чарда страхливи зайци...

Р а д и л

Все едно е —
на тях — и всички — трябва да оставя
един завет и пример — за да знаят,
че клетвата ни беше не украса,
а свят обет и зов за смъртен подвиг.

Й ов ка

Но ти летя под вражите куршуми,
ала съдбата те запази. Боят
е свършен вече.

Ра д и л
(сяда на миндера).

В боя — там е друго.
Там има щастие, другари, ловкост —
дори в устата на смъртта, пак имаш
надежда жив и читав да останеш.
Но тука, гдето нищо не помагат
ни щастие, ни ловкост, ни другари —
аз трябва на това да ги науча,
макар да знам добре — какво ми струва.

(Кратко мълчание. Радил става.)
Така. Сега отивам в комитета.
Ще се предам в ръцете им и нека
те сторят с мене туй, което трябва.
А вие, Владе, Бенко — вий вървете.
Настъпва залеза...

Й ов ка
(поглежда в ужас към прозореца).

Настъпва залез!

Ра д и л
Заоблачи се. Плътен мрак ще падне.
Избягайте. Гората ще ви скрие.

Б ен ко
О не, и ний тогава ще останем.

Ра д и л
От вас не иска никой нищо. Само
ще ви убият утре тук мърцина.
А да избавиш от врага ръката,

която вярно стиска свойто знаме
и своя нож — това е дълг и подвиг.
И аз бих тръгнал с вас — но с мен е друго.
Потегляйте. През тук не ще ви видят.

(Сочи към собата.)

А сетне подновете пак борбата
за свобода — за светлина и правда.
Прощавайте!

(Прегръща ги.)

Б ен ко

Войвода — аз...

В л а д

Прощавай,

войвода!

Ра д и л

Мале, покажи им пътя!

Груда въвежда в собата Бенка и Влада. Бенко върви
колебливо. Велчо ги следва любопитен. Радил тръгва да
излезе.

Й ов ка
(хвърля се на колене пред него, прегражда му
пътя, обхваща коленете му с ръце).

Мини през мен! Застреляй ме! Убий ме!
Стори ми тая милост — па тогава!

Ра д и л

Махни се, жено — аз не те познавам.
Пък и да те познавах — все едно е...
(Отмахва ръцете ѝ, блъсва я настрана.)

И овка

Радиле. . .

(Радил излиза покрай нея, като оставя вратата отворена. Отвън се чува шумът на тълпата, която се отдалечава. Йовка остава за миг на колене, извързва се към вратата и чардака).

Залез вече! Кървав залез!

Гюлюша

(подава се предпазливо на отворената врата, прави ѝ знак с ръка да тръгне).

Мари булко, хайди! Слънце скоро зайди — мен поръчал бего, рано стигнеш него!

И овка

(скоква).

Мълчи! Почакай! Ей сега ще дойда!

(След силна душевна борба грабва една дреха, взема сетне нещо из долапа, спира за миг, минавайки край миндера, помилва калпака на Радиле, целува го, пошепва нечутно «Прощавай!»; сетне се втурва навън.)

От собата влиза Велчо. Спира пред рамницата, туря я на гърба си — от тежестта ѝ полита да падне назад — налага калпака, крачи гордо из стаята, с пушка на рамо, и тихичко пее: «Бой — искаме ний — да победим Туркия!»

Груда

(влиза от собата).

Ах, боже — ти сега — това ли, Велчо?!

Велчо

(смутен, оставя всичко и избягвайки през къщната врата).

Аз — нищо — само тъй — такова, сватя. . .

Бенко

(влиза запъхтян от собата).

Къде е той? Излезе ли?

Груда

(плачешком).

Излезе.

Бенко

Мълчи, недей да плачеш. Аз се върнах да го спася. . .

Груда

Да го спасиш!

Бенко

Отивам

да се простя с един човек — със Ружа — и после — ти сама ще видиш. . .

(Излиза през къщната врата.)

Груда

(отива към иконата).

Боже!

Какъв палат си, господи, заправил! Оградата му — все момчета млади, пък стълбовете — все юнаци лични. . .
(Захлупва се на миндера и плаче.)

Велчо

(влиза тичешком през къщната врата, побутва я).

Стани — стани бе, сватя. . .

Г р у д а
Велчо, ти ли —
какво ще искаш?

В е л ч о
Бате ми поръча —
за знамето. Да го оставя в черква,
в олтара, под престола.

Г р у д а
А че то е
във рамницата. Ето го, вземи го.
(Изважда знамето и му го дава.)

В е л ч о
А сетне поп Сокол, като се върне
отгоре, ще го скрий на тайно място.

Г р у д а
(наостря вниманието си).
Отгде отгоре?

В е л ч о
Той и дядо Мильо
заминали за стана на пашата,
за да го молят — милост да изпросят
за батя, за войводата...

Г р у д а
Така ли?!
Дано да им помогне господ, Велчо!
(Прекръства се.)

В е л ч о
(припва да излезе, при вратата се спира).
Поръча ми и огъня да стъкнеш.

Ще дойде ей сега, та ще му трябва.
(Излиза през къщната врата. Груда отива
при огнището, стъква огъня.)

Р а д и л
(влиза през къщната врата с връзка книжа).
Сполай ти, мале — стъкнала си огън.
Забравил бях, че трябва да премахнем
книжата, списъците — да не паднат
в ръцете на врага.
(Сяда на трикрако столче при огъня. Разглежда
да книжата. Хвърля от тях в огъня.)

Иди и вътре,
в скривалището, мале. Дай книжата —
и те да кажат с писък своята тайна
на огъня — и замълчат навеки.
(Груда отива в собата. Радил продължава да
хвърля книжа в огъня.)
Да замълчиш навеки — страшно нещо.
Но по-страшно — дотам докато стигнеш.
Дотам, отдето — нищото започва.
(Хвърля книжа в огъня.)

О, тоя тънък писък на нещата
във бляскавите зъби и езици
на огъня — познавам го отдавна.
Като дете обичах да се сгушвам
през ледените вечери във къта
и да седя и слушам как в дървата
невидими души пищят и стенат.
(Влиза Груда, носи книжа, дава му ги.)
Ти казваш ми, мале, че в дървата
пищели грешните души — така ли?

Г р у д а
Така е — а пък праведните, сине,
Христос ги скрива в своето покривало
и те не сещат огъня — те пеят...
(Бърше очите си.)

Р а д и л

Те пеят — ала ти — ти плачеш, мале.
Не бива тъй! Ти трябва да си горда,
че твоя син е с кървав кръст белязан. ...

Г р у д а

Ох, опустяла, сине, тая гордост. ...
Ами намери ли те Бенко?

Р а д и л

Бенко?!

Г р у д а

Че той преди се върна да те търси —
и щял да те спаси — така ми каза.

Р а д и л

Не съм го виждал. Гледай го ти него.
Не, няма други път за мене, мале.

Г р у д а

А поп Сокол и дядо Мильо? Щели
да искат. ...

Р а д и л

Знам. Но то е невъзможно.

Г р у д а

Когато бог поиска, всичко може.
Почакай да се върнат, па тогава. ...
(Отново бърше сълзите си.)

Р а д и л

(поглежда я, сетне хвърля последните книжа
в огъня, става, завежда я при миндера, на-
карва я да седне, а сам той сяда до нея на

трикрако столче като дете при майка си.
Столчето му е по-ниско от миндера, той об-
ляга глава на Грудата. През това време говори.)

Ела при мене. Седни. И аз ще седна.
Така. Тъй като някога, когато
аз бях дете, а ти — невеста млада.

Г р у д а

(милва го, рови пръсти в косата му).
Момчето ми! ... Защо не ги послуша?
Избягай, сине! Скрий се! Има време. ...

Р а д и л

О не, не. ... Мале, аз не те познавам. ...
А помниш ли — то вчера сякаш беше. ...
На шест години бях тогаз. Баща ми,
неуловим, владееше гората.
И ето глашатай завика в село,
че слизала потеря откъм Врайник
с главите на изстребени хайдути. ...
И днес те виждам как за миг застана
без дъх, без кръв и със гледци големи
и после трепна, грабна двете стомни,
заклучи ме, накити се със ружа
и весела отиде на чешмата. ...

Г р у д а
(унесена).

А в тоя миг потерята се спуща
със тъпан и зурли, и горски китки. ...
(Затулва ужасена очите си.)

Р а д и л

И пет глави, побити на върлини. ...

Г р у д а

Недей — че виждам всичко пак пред мене —
безбожна гавра — със умрели хора. ...

Р а д и л

Не гавра — не! . . . А шествие свещено
на гордите глави, които скъсват
със тленното си тяло и се връщат
при тия, за които са умрели! . . .
От първи поглед още ти познаваш
главата на стоианата си — и мигом
се спъваш уж, и стомните изпускаш . . .
Когато онбашия те попитал
познала ли си някого, та плачеш,
ти вдигаш мокри мигли и с усмивка
показваш ми строшената си стомна . . .
Било ли е това, кажи ми, мале,
или е само приказка лъжлива?

Г р у д а

Било е. Беше сине . . .

Р а д и л

Чуй тогава:
недей ме спира в пътя ми, по който
съдбата и дълга ме властно викат.
Сега към мене гледа цяло село —
и цял народ — и чака мойта жертва.

Г р у д а

Но аз на тоз народ му дадох вече
един курбан, една глава юнашка
Защо да дам и тебе? Бягай, скрий се!

Р а д и л

Да бягам?! Да се скрия? Малце, малце,
нима желаяш утре да ти кажат,
че ти, жената на хайдут Стояна,
що караше от него да треперат
и листите по горските букаци,
си му откърмила един страхливец?

Г р у д а

Не искам, сине. Аз юнак откърмих . . .

Р а д и л

Тогаз бъди и ти юначна, мале,
тъй както нявга, горе при чешмата.

Г р у д а

Тогава сякаш беше — инак — друго.
Сега боли — като че нож е втъкнат
в сърцето ми — и кръв ме задушаваш —
не мога, сине, ще умра — и нека
умра — и аз да си почина, сине . . .

Р а д и л

О, не! Ти трябва да живееш, мале.
На тебе тук оставям Велча . . . Йовка . . .
Ти трябва да намериш още сила —
тя дреме тук, във туй сърце злочесто,
погребана под черна скръб и мъки,
като водата във затрупан извор.
Разбутай, изрови я — съвземи се
и престани да плачеш . . .

Г р у д а

Ще престана —
когато ме покрий земята, сине . . .

Р а д и л

Но помисли пък — малко — и за мене —
нима на мене ми е леко, мале?
Да тръгвам към смъртта и да те гледам
как плачеш без надежда и без помощ —
и моето сърце се къса — чуй ме —
и пожали ме, мале . . .
(Става, пристъпва убит няколко крачки, спира
се с наведена глава, засрамен от слабостта си.)

Г р у д а

(вдига глава, поглежда го, мъчи се да се овладее, става, изтрива сълзите си. Пристъпва, докосва го нежно с ръка. На лицето ѝ приветлив израз, който се сменя със скръбен, когато Радил не я вижда).

Няма, синко —
аз няма вече — ти недей ме гледа —
то женски сълзи — като дъжд през Марта —
вали, а пък поглеж — изгряло слънце.

Р а д и л

Така те искам. Ти си силна майка.
За тебе нявга в песни ще се пее
и младите девойки ще бленуват
и те да станат майки като тебе.
(Прегръща я. Сетне я оставя, отстъпва, поглежда неспокойно към вратата.)
А Йовка где е?

Г р у д а

Няма я. Излязла.
Не дойде ли преди и тя със тебе?

Влизат Бенко и Велчо.

Б е н к о

Войводо. . .

Р а д и л

Грешка си направил, Бенко,
напразно си се върнал. Аз ви казах,
че няма да избягам, че не мога.

Б е н к о

Аз — не това, войводо, — аз — такова, —
аз дойдох да ти кажа друго нещо.

Р а д и л

Кажи тогава.

Б е н к о

Ти, войводо, знаеш,
че аз съм — сам — сирак, ни майка имам,
нито баща, дори роднини нямам.
И сетне — що съм аз: ковач, работник
при Влад Ножаря — и човек безкнижен.
А ти — ти имаш майка и невеста.
И друго — ти си книжен, учен. Трябваш
за тоз народ, за делото. . .

Р а д и л

И после?

Б е н к о

И после — искам да ти кажа — нека
отида аз, войводо, вместо тебе!

Р а д и л

Да идеш вместо мене? Где?

Б е н к о

Да бъда
предаден на пашата вместо тебе.

Р а д и л

Момче, какво бълнуваш ти?!

Б е н к о

Войводо. . .

Р а д и л

(втурва се към него, прегръща го).

Затуй ли си се върнал, мой соколе?!

Погледай, мале, виж го тоя камък —
той нямал нищо, сам не струвал нищо!
А знаеш ли какъв елмаз грамаден
във младата ти гръд гори и бие?...

(Извързва се към чардака.)

Тиранино, коли, бесней, ликувай
над роба, повален в неравна битка,
смъкни от всички планини гората,
вдигни гигантски клади под небето,
раздухай ги със всички адски вихри,
напразно ще е — ти не ще направиш
на прах нито едно сърце такова!
(Пристъпва напред, с пророчески унес.)
Но пукота зловещ на твоите клади
и писъка на жертвите свещени
ще гръмнат над земята в химн нечуван!
А от искрите ще израснат воители,
ще вдигнат ясни знамена от пламък
и ще потеглят горди срещу тебе —
и в тоя ден ще бъде твоята гибел!

Бенко

Ой, колко хубаво ще бъде!...

Велчо

Бате,
а тоя ден — далеч ли е?

Радил

Той иде!

И вие, мои хубави момчета,
вий двамата ще го видите... аз вярвам!

Велчо

С очите си ли ще го видим, бате?!

Радил

И със уши ще чуете как той иде
сред мълнии, сред грохот, плач и песни...

Бенко
(опомва се).

Ах, не, войводо — аз нали — ще ида —
наместо тебе горе, при пашата...

Радил

О да, ще идеш. Ти, момче, си мислиш,
че толкоз лесно се урежда всичко...

Бенко

А че защо — аз вярвам — той, пашата,
не те познава — а пък всички...

Радил

Бенко,

юнако ясен като росна капка,
пашата има своите шпиони
а пратеникът му добре ме знае...
Но даже ако сам той би допуснал
замаяната, която ти предлагаш —
ти вярваш ли, че аз ще я приема?

Бенко

Но аз я искам не заради тебе,
а за народа — за светото дело...
Сега и до дружината прескочих —
и те се съгласиха — настояват
и те — така да стане — ти да тръгнеш
с със тях във планината...

Радил

Не, не, Бенко.

Не мога да приема тая жертва.
Ще мине време. Бурята ще стихне.
Земята ще покрие своите рани
с със було от листа и теменуги.

И тук сърцата пак ще закопнеят
за свобода. . . И в мрака нов апостол
отново ще ги призове на подвиг —
с какви уши, кажи ми, те ще слушат?
И ако сам аз бъда тоз апостол —
не ще ли ми отвърнат със насмешка:
«Говориш ни за жертва и за подвиг,
но дойде ли то тебе, господине,
тогава пращаш друг да те замести. . .»

Бенко

Ала, войводо — аз. . .

Радил

Това е, Бенко.
Ти виждаш — твойта жертва е безцелна.
Затуй върни се, бягай във гората. . .
И знай — че отсега не си самичък.

(Към Груда.)

Ти, мале, жалиш, че без мен оставаш,
без твоя син едничък — утеши се!
Един загубваш, ето тука други.
Това е моят брат по-малък, мале,
и твоя син достоен — приеми го!
А туй е твойта майка, брате Бенко!

(Стиска ръцете на Бенка. Бенко отива при
Груда.)

Бенко

(в силно вълнение).

Приемаш ли ме — бабо Грудо — майко. . .

Груда

(целува го по челото).

Приемам те — във бога, Бенко — сине. . .

Бенко
(целува десницата ѝ).

Радил

Така. Сега — върви, спаси се, братко.
Ала помни, че имаш тука майка,
що чака и жадува вест от тебе.
А ти пък, майко, ти мисли за него
през огнените летни дни, когато
подплашените птици мрат от жажда
и в мразните нощи, кога вихрушки
заплитат пътищата в снежни мрежи
и вълци тракат зъби в здрачината. . .

Бенко

Прощавайте.

Радил

Прощавай.

Груда

Да те пази
светата Дева, Бенко. . . сине Бенко. . .

Бенко тръгва да излезе.

Радил
(безпокойно).

А Йовка все я няма. . . чудно нещо. . .

Бенко се спира на вратата, понеже се среща с дядо Миля,
който влиза запъхтян и тревожен.

Дядо Мильо

Радиле, синко — ний със поп Сокола
решихме да отидем при пашата. . .

Р а д и л

Научих, дядо Мильо.

Д я д о М и л ь о

Да го молим
за тебе — нека откуп ни поиска —
надявахме се, че — нали ги знаеш:
подмажеш ли ги с нещо, стават благи...
Та божем за добро, а то излезе...

(Спира, бърше челото си.)

Г р у д а

Какво излезе?

Д я д о М и л ь о

Нищо... Не можахме
да видим ни ботуша на пашата...

Г р у д а

Защо? Заминал ли е?

Д я д о М и л ь о

Тук е, Груде,
ама не ни допуснаха до него.
Поръчал бил да пуснат само тия,
които водят... пленника...

Г р у д а

И вий се
повърнахте?

Д я д о М и л ь о

Ох, не... Напряхме
и те тогава стреляха отблизо —
и поп Сокол се гътна на земята...

Р а д и л

Убиха ли го?!

Г р у д а

Боже, справедливи!

Д я д о М и л ь о

Раниха го в коляното...

Б е н к о

И сетне?

Д я д о М и л ь о

Превързаха го нашите... И — тук е.
Прости ни, синко, не можахме с нищо
да ти спомогнем. А пък ние двама
със поп Сокола първи настояхме
да почнем преговори със пашата.
Затуй сега грехът за твоите мъки
ще падне на душата ни — прости ни...

Р а д и л

Ех, нищо — няма нищо, дядо Мильо —
сега е вече — всичко — все едно...

Влизат бързо Йовка и Гюлюша, карани от един въста-
ник.

Г р у д а

Невясто?!

Р а д и л

Що е туй?! Защо ги водиш
под стража?

В ъ с т а н и к ъ т

А че хванахме ги горе,
към Врайник. Исекаха да минат в стана
на турците.

Д я д о М и л ь о ,

Какво приказваш?!

В е л ч о

Како...

Б е н к о

Шегуваш се!

В ъ с т а н и к ъ т

Каква шега бе, брате!
И веят бяла кърпа. Ти прощавай,
войводо. Знаеш, че е запретено
излизане и влизане във село,
додето не навлезе тук пашата
с редовната войска. Че инак може
башибозука да направи пакост.

Г ю л ю ш а

(пада на колене, говори бързо, стремително).

Чорбаджи! Бащице! Мене честно лице,
вървиш мирна, кротка горе на разходка,
пък тоз вика в шума: «Стой! Стой мари,
чума!»

Чума него земи с тоз уста големи...

Р а д и л

*(който е разбрал, че съмнението му се пот-
върждава, и е гледал досега с втренчен взор ту
циганката, ту Йовка).*

Почакай! Престани и отговаряй
на туй, което те попитат само!

Г ю л ю ш а

Чорбаджи, бобайко, ти тато, ти майко —
теб ще отговаря прав, като пред царя!

Р а д и л

Тогаз — кажи ми, кой те прати тука,
зловеща юдо, и с каква поръка?

Г ю л ю ш а

(прави движение, като че не разбира).

Р а д и л

Недей се прави, че не ме разбираш,
защото ей сега ще ти отключа
устата с тоя огнен ключ, мръснице!

(Хваща револвера си.)

Къде отивахте — кажи веднага!

Г ю л ю ш а

(пада по очи, плаче).

Молим не убива, пуцаш мене жива —
бог на тебе връща злато пълна къща...

Р а д и л

Кажи или душата ти ще взема!

Й о в к а

Радиле, стига вече. Остави я.
За всичко аз едничка съм виновна.

И аз едничка — тук ще отговарям.
Отивахме във стана на пашата
при него — при Доган-Юсмена. . . Тъй е.

Р а д и л
(след кратко мълчание, с пресипнал глас).

При него — а пък аз те чаках тука —
да се простя навеки с тебе, Йовке. . .

Й о в к а
Мълчи, Радиле, ти не знаеш нищо. . .

Р а д и л
Не зная ли — та не разбрах ли днеска,
че имаш тайни със Доган-Юсмена?
Но аз не те осъждам — ти си млада,
очите ти за светлина са жадни,
а тук, при мен, те чака мрак и гибел. . .

Й о в к а
За тебе щеше по-добре да бъде. . .

Р а д и л
(с негодувание).
За мене ли?! Това е вече много!
Нима за мене мислеше, когато
отиваше при твоя — стар любовник!
(Поразена, Йовка изпуца дрехата,
що държи под мишница. Заедно с дрехата
пада и ножът, скрит в нея. Йовка посяга да
го вземе и прикрие, но Радил я изпреварва).
Какво е туй? . . . Това е моя нож?!
А-а-а, ти му носиш и ножа ми — подарък. .

Й о в к а
Помислих си — и аз да сторя нещо —
за тебе и — за делото — за всички. . .

Р а д и л
За мен? За делото? Но как — и що е?

Й о в к а
Доган-Юсмен ми каза днес, че може
да те спаси — но срещу туй — поиска. . .
да стана негова жена — да ида
преди нощта при него — там, под Врайник.

Г р у д а
Их, господи! . . .

Д я д о М и л ь о
Я виж — проклето куче!

Й о в к а
А той ще прати пък башибозуци,
които да нападнат посред пътя
ония, що те водят при пашата,
и да те отвлекат и сетне пуснат. . .
на свобода в бездънните дъбрави. . .

Р а д и л
И ти се съгласи, дете наивно?!

Й о в к а
Ох, не. Дори поисках да ти кажа.
Но, гневен, ти не искаше да слушаш.
И нещо все попречваше — помислих,
чу туй ще е съдбата, що желае
да те спася. . . И тръгнах със Гюлюша —
проводя ми я бея за водачка, —
и в пазвата си носех тайно ножа —
ей тоя нож — и мислех как ще мога,
когато ти изчезнеш във горите —
да го забия във гръдта на бея —
а сетне — и във моето сърце. . .

Р а д и л

Това ли си се готвила да сториш?!
Затуй ли?!

(Към въстаника, сочейки Гюлюша.)

Я махни оттука тая!
Излезте, братя. Заминавай, Бенко!
Идете в собата и вие, мале.

Аз трябва — малко тук да поговоря
за сетен път със моята невеста.

*(Всички излизат: Грудя и Велчо отиват в
собата, а дядо Мильо и Бенко излизат навън.
Радил хвърля ножа. Сетне отива при Йовка,
целува ръката ѝ, на което тя се противи.)*

Обидих те. Изрекох лоши думи —
от подозрителност и дива ревност.
Прости. Прости ми, Йовке. . . аз не знаях.
Очите, що са вперени далеко
към вечността, не виждат вече друго. . .

Й о в к а

Мълчи, недей говори тъй, Радиле,
сърцето ми разкъсваш. . .

Р а д и л

Аз се грижех
за себе си — и не помислих даже,
че тук и ти — наред със мене страдаш. . .
Ела при мен. Аз нямам много време. . .
(Сядат на миндера. Радил я прегръща.)

Й о в к а

Радиле — скъпи. . .

Р а д и л

Безразсъдно мое
момиче, как можа това да сториш?

Й о в к а

Аз исках да спася бореца, вожда. . .
Това бе дълг за мене към ония,
що пак потъват в робството и мрака. . .

Р а д и л

Погрешна мисъл и позорна жертва. . .

Й о в к а

Позора щях с кръвта си да измия. . .

Р а д и л

И всичко би се уредило, смяташ?

Й о в к а

Без мен — и други — делото ни може,
ала без тебе. . .

Р а д и л

О, дете, наивно!
Ти мислиш — аз съм тука оня, който
подигна на въстание народа? . . .
Така се утешава и пашата,
защото му се иска да не вижда,
че тук борците никнат и ще никнат
от кървите, неправдите и злото.

Й о в к а

Така е, но онез, които дойдат
отпосле — те ще трябва да започнат
отново, а пък ти — ти имаш опит. . .

Р а д и л

И те ще го добият. Но кажи ми:
ти как си представляваш тая гледка:

един борец, един войвода, който
спасява хитро скъпата си кожа,
като подлага на врага жена си. . .

Йовка

Подлага — ах, не казвай тая дума. . .

Радил

И ето че за тоя лих войвода
като змия мълвата ще засъска,
а пред лицето му ще се затварят
вратите, погледите и сърцата
и смелите му думи ще пропадат
без отзив, като вик в поле безкрайно.
Не съм ли прав? Кажи!

Йовка

Не зная. Може.
Ти знаеш по-добре — ти по разбираш. . .

Радил
(гали я).

И ти разбираш. Но сама се мамиш —
от обич къмто мен — от много обич —
нали? . . . Признай, признай сега, любима,
че не дългът, а любовта те тласна —
да тръгнеш в тоя път, където дебнат
измяната, позорът и смъртта. . .

Йовка

Добре — признавам, — тъй е — но кажи ми
какво да сторя? . . .

Радил

Тъй да ме обичаш
(гледа я пронизително в очите, с внушение) —
така безкрайно — тъй безумно — страшно —

и мен, и делото на свободата —
че да приемеш туй, което иде. . .

Йовка

Не знам — не зная. . .

Радил

И да предпочиташ
да бъда прах, развян по ветровете,
отколкото човек, спасен позорно.

Йовка

Любими мой — юнако мой — Радиле. . .

Радил

Обичаш ли ме толкова — кажи ми. . .

Йовка

(притиска се на гърдите му).
Обичам те — обичам те. . .

Радил
(целува я).

Тогава

по ширната земя едва ли има
от мене по-честит. . .
(Целува я, сетне става, обръща се към чардака.)

Постой, почакай,

о ти, заря на моя ден последен!
Върни се, здрач, във горските усой,
върнете се, о сенки, в пещерите,
почакайте — о, само малко още
(обхваща с ръка главата на Йовка, гледа я в
очите) —

за сетен път да впия жаден поглед
във тия две очи — две тъмни бездни,
където светят пламъци магнитни —
що мамят — ослепяват — и притеглят. . .

И овка

Любими, как са чудни твоите думи!
О, как е чудно всичко... колко странно...

Р а д и л
(сяда, прегръща я).

Самата ни съдба е странна, Йовке.
Когато ходех нявга да се уча —
в училището имахме картина:
невеста своя мъж във бой изпраща
и миглите ѝ над очите чудни
трептят като крилца на черно птиче.
Такваз невеста исках аз да имам
и взех си — ти си също като нея...
(Целува я.)

И овка

Пък аз — веднъжка — три нощи сънувах —
един юнак — войвода — силен, хубав —
със чер калпак над гъсти черни вежди —
върви и пей в гора от синкав люляк —
под стъпките му уж искри отхвъркват —
а то: разцъфнат сини перуники,
със жълти пламъчета във гърлата...
И нея нощ, кога те зърнах първом,
сърцето ми се хвърли като птица
към гърлото и диво викна: той е!
Едва не паднах мъртва на земята...

Р а д и л

И аз тогава щях да си отида
от тоя свят нелюбил — необичан...

И овка

Да си отидеш от света... О, страшно!
А тъй е хубаво да се живее...
Цъфти земята. Ромолят водите.
И слънцето изгрява и залязва...

Р а д и л
(увлечен).

И в мрака блясва месеца и светват
звезди и капки — и очи любими...

И овка

И славей пее...

Р а д и л
За любов...

И овка

Радиле,
наистина ли няма други изход?

Р а д и л
(опомва се, прокарва ръка по челото си, меко).

Ох, где ме водиш ти?!... Защо разтваряш
в душата ми подземията, гдето
крещи и моли глас на жив погребан?...
Аз трябва да съм глух за тоя писък —
разбираш ли?

И овка
(също опомнена, става, отива при него).

Разбирам — да!... Прости ми,
увлякох се...

Р а д и л

Опасен път... Ех, Йовке
(привлича я към себе си, двамата отново сядат),
за теб е сетната ми тежка грижа...
Не знам какво ще стане утре с тебе...

И овка

Със мене ли?... Недей, недей се грижи
за туй... аз зная... ще намеря изход.

Р а д и л
Доган-Юсмен. . .

Й о в к а
Не ще ме види нивга,
а види ли ме — ще плати със всичко.

Р а д и л
Но утре те ще влязат в село. . .

Й о в к а
Няма
да ме намерят — аз ще се укрива
(с особен тон)
така, че никой да не ме намери. . .
Недей това — мисли за друго нещо. . .
Ти знаеш ли, в сърцето ми мъждука,
надежда ли, какво — но то ми шепне,
че ние с тебе пак ще се намерим. . .

Р а д и л
Във приказното царство — там, зад гроба?

Й о в к а
Не знаей, може там, или пък нявга,
през майски ден, когато млади птици
за обич пеят в розовите храсти,
във въздуха две бляскави пращинки
от нашите сърца ще се ударят
като звезди в бездънната вселена,
и слети във едно, ще затанцуват
и ще отминат в сините пространства. . .

Р а д и л
(в унес).
И ще отминат в сините пространства
сред облаци. . . съзвездия. . . и вечност!

Зарята на залеза е угаснала и през чардака прониква друга
заря: от огъня, запален под върха Врайник. Тя все повече се
усилва. Чува се шум от тълпа навън.

Р а д и л
(сепва се, скоква прав, поглежда зарята).
Какво — ах, огъня! . . Настъпи вече
часът. . . Прости — прости навеки, Йовке!
(Прегръща Йовка, която също е вече станала.)

Й о в к а
Прощавай, мой Радиле — мой юнако!

Р а д и л
(вика по посока на собата).
Къде си, мале — влезте си — елате.
(Започва да сменя оръжието си. Йовка му по-
мага. От собата излизат Груда и Велчо.)
Послушай, мале: още тая вечер
ще идете със Йовка и със Велча
у дяда Костадина. Ще се скриете
във тяхното скривалище, когато. . .
(Снишава глас и продължава да говори нечуто
за зрителите, защото в тоя миг влизат ня-
колко души от тълпата и веднага подир тях
дядо Мильо, който ги изглежда недоволен и
те се отдръпват към вратата. В това време
Йовка сграбчва снетия от Радил револвер и
изтичва в собата. Чува се гръм. Всички треп-
ват и поглеждат към вратата на собата.
Радил се втурва вътре.)

Р а д и л
(отвътре).
Ах, Йовке! Йовке! . . Що направи — Йовке!

Груда и Велчо също се втурват вътре. Дядо Мильо и другите
пристъпват към вратата на собата.

Г р у д а
(отвѣтре).

Невясто!

В е л ч о
(също отвѣтре).

Како! Какичко. . .

Г р у д а
Невясто!

Р а д и л
(излиза от собата съкрушен).

Д я д о М и л ь о
Какво е? Що?

Р а д и л
Куршумът е ударил
в сърцето — свърши — мъртва — дядо Мильо. . .
Прекъсна се и тая земна връзка.
(Дядо Мильо и другите свалят калпаци и се
прекръстват.)

Д я д о М и л ь о
Невясто Йовке — бог да те прости!
(Чува се тътенът на топовен гърмеж.)
Топовния гърмеж! . . .

Р а д и л
О, да — те бързат.
От собата изтичва Груда, след нея Велчо.

Г р у д а
(с вопъл).
Радиле! Сине!

Р а д и л

Мале, не забравяй —
нали ми обеща преди — че няма
да плачеш. Сбогом — и прости ми, мале.

През време на думите му Груда прави усилие да се овладее,
обляга се на стълба, за да не падне. Радил се навежда, целува
ръката ѝ, тя гледа над него в далечината, втренчена и неподвиж-
на като статуя. В това положение тя остава до края на дейст-
вие то.

Г р у д а
Прощавай, сине. . . мой едничък сине!

Р а д и л
Прощавай, Велчо. Ти помни и чакай.
(Обръща се към вратата на собата.)
Прости и ти — прощавай — сбогом, Йовке!
(Навежда глава, на себе си.)
Сега върви. Сега си ти свободен,
като скала готова да се сине
и да потъне в пропастта и мрака. . .
(Прави крачка към външната врата, спира,
обръща се.)
Ала след нас — ще грей нетленна дия
и хиляди из пътя ни ще тръгнат. . .
(Изправя се и излиза с бодра походка.)

З а в е с а .

СТАТИИ
РЕЦЕНЗИИ
ПИСМА

ЗА «ИЛИАДА»

В септемврийската книжка на «Училищен преглед», година XXXV, бе поместена обширна статия от Ал. Милев — «Българските преводи на първа песен от «Илиада». Правейки преглед на всички досегашни преводи на въпросната песен, г. Милев се е спрял и на откъса, който съм превел аз («Илиада», откъси, изд. Т. Ф. Чипев, 1933).

Няма човешко дело без недостатъци. От това гледище всяка критика е полезна; дори недоброръководната — защото омото, което ни мрази, понякога по-вярно открива недостатъците ни, отколкото омото, което ни обича.

С оглед на това аз съм благодарен на г. М., че се е занимал и с моя скромн труд. Но ако все пак намирам за нужно да отговоря на критиката му, то е — защото покрай действителните грешки ми е приписал и много несъществуващи.

За прегледност ще разделя всички посочени от г. М. грешки на 3 отдела, като първо ще цитирам неговите думи, а след това ще давам моя отговор.

I. Действителни грешки

1. «Не зная защо, но праведните етиопци са станали Етиоп правдиви.»

Отговор. Лично бе казано на г. М., че това е незабелязана коректурна грешка: вместо «етиопи» наредено «Етиопа». Следвайки практиката на г. М.,

аз би трябвало да го държа сега отговорен, задето в неговата статия майката на Ахила е наречена Темида вместо Тетида.

2. «Но интересно е, че този стих (39-и) се среща само веднъж в първа песен, а у Разцветников е повторен след 451-и стих, без да съществува в оригинала!»

Отговор. Това е наистина грешка, която се дължи на обстоятелството, че при коригирането се осланях на паметта си и понеже стих 38-и се повтаря за стих 451-и, аз съм добавил за 452-ия и 39-ия, смятайки, че нареждачът го е пропуснал.

3. Г. М. цитира от мене «Нека боговете, що имат дворец на Олимп» и казва: «Боговете на Олимп не живеят в пансион. Според митологията и описанията на поетите те имат чудни дворци.»

Отговор. Това е също моя грешка. Правотата на г. М. се доказва и от самия мой превод, в който на стр. 20, ред 6 отд., грешката е поправена:

всеки от тях си отиде в своя дворец да си легне.

4. «Две поколения с членоразделна реч е надживял Нестор. Като че имало тогава поколения без членоразделна реч.»

Отговор. В Бензелеровия гръцко-немски речник след прилагателното «мерос, меропос» стои обяснение: «Който говори артикулирано; невярно — смъртен.» По недоглеждане аз съм взел само първата част на обяснението.

Всички тия преводни и коректурни грешки ще бъдат поправени при следното издание на моята книга.

II. Места, които търпят двойко тълкуване

1. «Служи си с Еразмовото произношение (Хомер), но и с Райхлиновото. Няма установено име за даден герой. Ахил • Ахилес (дори Ахилисе).»

Отговор. В нашия език имаме установени вече две форми за името на Пелеевия син. Послужих си и с

двете, защото сметнах, че няма причина да се отказвам от възможностите, които езикът ми предлага. Същото е направил и руският преводач Мински.

2. «Бризеида, което значи Бризова, е преведено с Бризовка, което е все едно Петрова да наричаме Петранка.»

Отговор. «Бризовка» е образувано от «Бризова» — както нашият народ (това съм слушал в Габрово, пък има го и в много други говори) казва: «Чернооката Караивановка», «Много ми е хубава малката Кулевка», «Хубави очи има пустата му Петровка!»

Г. М. твърди, че това било все едно «Петрова» да наричаме «Петранка». Езиковият усет, който той проявява в статията си, ни дава пълно основание да вярваме, че това за него е наистина все едно.

3. «Аполон има в «Илиада» 17 епитета. Един от тези епитети е сминтейски. Вече е прието, че това значи «мишкоунищожител». Въпреки това Разцветников, както и Попов, превежда и тоя епитет, славен в Сминта — град, за който и най-добрите речници казват, че не се знае дали е съществувал.»

Отговор. Вярно е, че речниците дават посоченото от г. М. значение на споменатия епитет. Ала работата на един преводач не се изчерпва с речника — напротив, тя започва от него нататък.

Изправен пред изгледа да нарека Аполона, който малко след споменаването на епитета «сминтей» слиза от Олимп, величествен и страшен — «подобен на нощ буреносна», — с името «мишкоунищожител», аз се колебах и реших да последвам примера на двамата френски преводачи, с чиито прозаични преводи разполагам, както и на руския преводач Мински: нарекох го славен в предполагаемия град Сминта (в областта на Троя). Има в Китай области, дето, когато един домакин желае да се покаже извънредно любезен към гостите си, поднася им печени мишки. Ала у нас, в България, любезният домакин поднася на най-драгите си гости печени пилета. Нека г. М. гощава читателите си по китайски — аз предпочетох да ги нагостя по български. Всичко е въпрос на художествен усет.

Във всеки случай — нито в руския превод на Гнедич, нито в известния със своята точност немски

превод на Фос Аполон не е наречен «мишкоунищожител».

4. «Вместо «гледам земята» става «гледам над земята» (стих 88).»

Отговор. В оригинала е казано «*επι χυοις δερκομένου*», което значи «гледащ над земята»; и аз съм превел (стр. 6, ред 3 отг.):

че докогато аз дишам и гледам с очи над земята,
тук при дълбоките кораби няма данаец да сложи
тежка ръка върху тебе. Дори да е той Агамемнон. . .

Видно е, че недружелюбното око на г. М се е преуморило от напрежение и го е просто излъгало.

5. «Дори е възможно и така: «скиптър, пронизан с гвозден златни!»

Отговор. В оригинала стои: «*σκιπτρῶν*» — пронизан, промушен. Преведено е у мене (стр. 11, ред 7 отг.):

Рече Ахил богоравний, па хвърли той наземи своя
скиптър, пронизан със гвоздеи златни, и седна си после.

Ясно е, че скиптърът на Ахила е украсен с наковани по него златни гвоздеи. Защо това да не е възможно и кое изобщо в тоя израз не е възможно — г. М. не обяснява.

6. «Пък и защо са тия умувания? Бризеида е изведена «изпод навеса», за да я заведат при Агамемнона. В оригинала става дума за палатката на Ахила.»

Отговор. Оставям настрана дали тази палатка е била от брезент, както, изглежда, си я представлява г. М. Но дори и така да е — до нея, па и вътре в нея може да има навес:

Тъй рече той. И послуша Патрокъл другаря си верен,
руменобузата Бризовка изпод навеса изведе. . .

7. «Епитетите на боговете и на героите са превеждани свободно. «Хубаволика» е «с румени бузи»; «светлоока» — «с сините взори»; Аполон е «далномерец» вместо «далкострелящ».

Отговор. В оригинала Бризеида е наречена «калипарейя» — което значи «хубавобуза», а не както г. М. твърди с всичкото си познаване на «гръцкия език и митология» — «хубаволика». У нашия народ живата дума за «хубавобуза», е «руменсбуза», както и аз съм нарекъл Бризеида, дето ритъмът ми е позволил.

Епитетът «светлоока» у гръците значи «синеока» — такава е Атина (наричана от мене «синеока» или «с сините взори», според ритмичните възможности).

Предпочитането пък на «далкострелящ» пред «далномерец» е въпрос на усет за българска реч. Аз се спрях на второто, защото имаме вече в нашия език думата «далнобоен» (с славянска основа).

Тук му е мястото още веднъж да напомня на г. М., че превеждането на «Илиада» е художествено творчество и наизустяването на думи от гръцкия речник може да помогне на човека да преведе «Илиада» толкова, колкото наизустяването на Найдено Геровия речник може да му помогне да напише например «Под игото».

8. «Употребяват се прилагателни като «стръвноалчни», които изглеждат, че са взети от «Мати Болгария» на Н. Бозвели. . . Олимп е «снежноглав» вместо «светъл», жертвените животни са «белорунни» вместо «здрави», «без недостатъци.»

Отговор. Излишно е да обяснявам защо съм нарекъл, в духа на Хомеровите сложни прилагателни, Олимп «снежноглав» и овците «белорунни» — а не както иска г. М. «без недостатъци» (нещо като чорапи без дефекти) — както и да се спирам на другите прилагателни, които той намира за взети от «Мати Болгария»: който разбира от поезия, сам ще се справи. Намирам за неизлишно обаче за сравнение и нагледност да цитирам мястото, дето се говори за овците, тъй както е дадено в одобрения от г. М. превод на г. Вранчева и у мене.

У г. Вранчева (стих 62):

Нека по-скоро попитаме жрец, или пък прорицател,
или сновиден вещ, че и сънят нам от Зевса дохожда,
та да ни каже защо Аполон ни е толкова гневен,
зарад обети несвършени ли, или за хекатомба;
ще ли прие той на агнета и на кози безпорочни
жъртвения дим, та да ни от заразата лоша избави.

У мене (стр. 5, ред 8 отг.):

Но пък да питаме някой свещеник или ясновидец,
та че и сънотълковник (нали и сънят е от Зевса) —

може би той ще ни каже защо Аполон е тъй гневен: някой оброк ли забравен, или хекатомба той иска, и не желал би той от нас гибелта да отвърне, като приеме дима на кози и овци белорунни.

9. «В превода има изрази, които са или неправилни, или неясни: «харно е да се послушва»; «набий си го ти във главата.»

Отговор. Нестор казва на свадените Ахил и Агамемнон (стр. 12, ред 4 отг.):

Те ми съветите тачеха, слушаха, моите думи.

Тъй ме и вие послушайте — харно е да се послушва.

Ахил казва на Агамемнона (стр. 12, ред 6 отг.):

Но ще ти кажа аз друго — набий си го ти във главата.

Кое е в тия изрази неправилно или неясно? Изглежда, уви, че има глави, в които мъчно може да се «набие» простият здрав смисъл.

10. «Дори още в трети стих Разцветников превежда «изпрати в Аида». От такъв израз Аид излиза място, а всъщност е бог, владетел на подземното царство.»

Отговор. Разбирам горещото желание на г. М. да ме хване в грешка «дори още в трети стих», ала, за жалост, той е забравил какво пише сам «дори още» в първата глава на статията си; а там стои: «Ние ще преведем първите седем стиха. Буквалният им превод е: ... и много души на храбри герои изпрати в ада.»

Ах, защо нямахте търпение, г. М., да потърсите грешка поне в осмия стих, ами прибързахте да я намерите «дори още в трети стих»! Виждате колко опасно нещо е прибързаността.

III. Фалшификации

1. «Гръцките *patronimica* се образуват със суфикси. Най-често *s-ides*. Агамемнон и Менелай са синове на Атрея. Оттук Атридес значи син на Атрея. Разцветников уж превежда от оригинала, а редовно превежда «синът на Атрида», което значи Орест.»

Отговор. Вярно е, че в самото начало на 3 места съм направил тая грешка. Ала също вярно е и това, че съвсем не съм превеждал «редовно» така. Независимо от обстоятелството, че десетки други *patronimica* са преведени правилно и че в азбучника

на имената, даден в края на книгата ми, е писано «Атрид: син на Атрея», но и в самата първа песен съм превел на 2 места «синът на Атрея» (стр. 7, ред 7 отг., и стр. 9, ред 5 отг.). Г. М. си е позволил една дребна треторазредна фалшификация.

Колкото се отнася до твърдението му, че «уж» съм превеждал от оригинала, замъгленият му от лоши чувства поглед не вижда, че с това, вместо да ми извади очите — изписва ми вежди: та именно ако бях превеждал от Гнедича, както той смята, въпросните грешки щяха да се избягнат, защото у Гнедича още на първата страница стои «чада Атрея».

2. «Стих 80 е преведен: «Царят е сявга по-силен от низшия, който сърди.» Оригиналът: «Царят е много страшен, когато се разсърди на по-слаб човек.»

Отговор. В оригинала стои «*ηρείσσω*» — по-силен. Така е и в преводите, с които съм сравнявал, така е и у Гнедича. Но независимо от тая приумица г. М. си е позволил да направи и една малка подправка, за да затрудни разбирането на смисъла. В моя превод стои: «от низшия, който го сърди». Дребна треторазредна фалшификация.

3. «Ахил седи натъжен до морето. Той протяга ръце към майка си Тетида и я моли за помощ. Богинята идва и го гали, с обърнати длани.»

Отговор. Въпросното място в моя превод (стр. 14, ред 5 отг.) е:

там при юнака, що ронеше сълзи горчиви, приседна,
па го със длани помилва и тъй му продума и рече...

Нито на това място, нито дето и да било другаде в превода ми няма израз «обърнати длани». Аз се отказвам да окачествявам по-отблизо постъпката на г. М. Ще се задоволя само да отбележа, че тук е извършена първоразредна фалшификация.

4. «Употребяват се прилагателни като «тлъстомесести», които изглеждат, че са заети от «Мати Болгария.»

Отговор. В превода ми на въпросното място (стр. 4, ред 17 отг.) стои «тлъстомесести», а не «тлъстомесести», както г. М. цитира. Все едно вместо «празноглав» да кажеш някому «празноглавест».

Фалшификация от трети разред

5. «В превода има изрази, които са или неправилни, или неясни: «Лице с лице да се мери»... «назад и напред да мисли».

Отговор.

а) Тъй както е цитиран първият израз, би могло да се разбере, че двама души ще си мерят лицата — да видят, да кажем, чие лице е по-дълго. А всъщност в моя превод (стр. 9, ред 11 отг.) стои:

и друг занаят да не смее равен със мен да се смята, лице с лице с мен да се мери.

Г. М. хитро е изпуснал «с мен», за да може да се даде превратно тълкуване на израза. А явно е, че лице не е подлог, а целият израз «лице с лице» има адвербиален характер. Това се потвърждава и от стр. 12, ред 8 отг., дето не съм пропуснал да сложа и запетайте, и малките тирета помежду:

Ти пък, Пелиде, не искай, лице—с—лице, да се биеш с царя, че никога никой цар скиптодържец, когото Зевс е със сила дарявал, не е бивал с чест тъй обси́пан.

Фалшификация от втори разред

б) Тъй както е предаден вторият израз, излиза: да мисли назад и напред, както например — да брои до 100 и назад. Същият стих у мене е (стр. 14, ред 9 отг.):

бесен от радост безумна, не може да мисли и вижда
той и напред, и надире...

Уви, изглежда, че подобна ярост е заслепила и г. М-ва и го е накарала да направи горния обработен цитат — като е изпуснал «и вижда», което веднага насочва към преносния смисъл на израза: да предвижда и да се поучава от миналото. Отново чиста първо-разредна фалшификация.

6. «От направената проверка оказа се, че Разцветниковият превод е особено силно повлиян от превода на Гнедич. Стихове 24, 26, 30 и т. н. са буквален превод от руски. Затова има дори чудни доказателства. Морето у Гнедич е безродно и Р. превежда «морето безродно», макар тоя епитет да не значи и

никак не може да замени Омировския епитет «шумно море» (стих 316, 327).»

Отговор. Уви, уви, «от направената проверка се оказа» съвсем друго нещо. На г. М. бе нееднократно казано, още когато статията му бе непечатана, че при превеждане на откъсите от «Илиада» аз съм сравнявал с руския превод на Мински, а Гнедичевия превод не бях дори и чел. Неизвестно защо обаче, г. М., правейки се, че уж нищо не знае, се е заел да твърди на всяка цена, че съм бил «силно повлиян от превода на Гнедич» и че преводът ми е чисто и просто «буквален превод от руски». Обаче желаяйки мен да избличи, че съм превеждал от Гнедича, а не от оригинала, сам той е попаднал в клепката:

а) И в двата посочени стиха в оригинала няма никакъв епитет «шумно море», който «никак» да не може да се «замени», а стои:

Стих 316:

ταύρων ἤδ' αἰζῶν παρὰ θιν' ἄλός ἀτρογέτοιο

(от бикове и кози, на брега на морето безродно).

Стих 327:

τῷ δ' ἀέκοντε βήτην παρὰ θιν' ἄλός ἀτρογέτοιο

(Двамината тръгнаха против желанието си по брега на морето безродно).

Видно е от горното, че и в двата стиха имаме епитет «безродно» (безплодно), макар, според г. М., тоя епитет «нищо да не значи». Епитетът «шумно море» се явява в Гнедичевия стих 327:

Мужи пошли неохотно по берегу шумной пучины.

Вън от това, доколкото епитетът, за който говори г. М., се явява у Гнедича, той е не «безродно» (кето аз съм уж взел от него), а «безплодно» (стих 316), както е и у г. Вранчева:

Стих 316 у Гнедича:

коз и тельцов сожигали у брега безплодного моря.

Същият стих у г. Вранчева:

кози и волове покрай брега на морето безплодно.

Същият стих у мене (стр. 13, ред 14 отг.):

и хекатомба му сториха там край морето безродно.

Излиза по тоя начин, че г. М. — да се изразим с неговите думи — е писал критиката си «особено силно

повлиян» от превода на Гнедича и особено слабо «повлиян» от оригинала, макар доказателствата да не са толкова «чудни», за жалост.

б) Стих 24, който аз съм бил превел «буквално» от Гнедича, гласи:

ἀλλ' οὐκ' Ἀτρεΐδῃ Ἀγαμέμνονι ἤνδρα θυμῷ

(ала Атрибу Агамемнону (това) не се понрави на сърцето)

Същият стих у мене (стр. 4, ред 1 отгоре):

ала не бе Агамемнону всичко това по сърцето.

Същият у Гнедича:

«Только царя Агамемнона было то нелюбо сердцу.

Същият стих у г. Вранчева:

Само на цар Агамемнона туй не допадна в сърцето.

Видно е, че новото, което се явява у Гнедича, без да го има в оригинала, са думите «само» и «цар», които липсват у мене, а ги има у г. Вранчева.

Ясно!

в) Стих 26 в оригинала гласи:

Μῆ σέ, γέρον, κοίλῃσιν ἐγὼ παρά νηυσὶ κηχεῖω

(Да не съм те срещнал, старче, аз до вдлъбнатите кораби).

Същият стих у мене (стр. 4, ред 3 отгоре):

Веч при дълбоките кораби да съм те, старче, не срещнал!

Същият стих у Гнедича:

Старец, чтоб я никогда тебя не видал пред судами!

Същият стих у г. Вранчева:

Старче, пази се, веч да те не видя при кораби кухи!

Новото, което се явява у Гнедича, без да го има в оригинала, е глаголът «видя» (вместо Хомеровото «срещна»/; тоя глагол липсва у мене, а го има у г. Вранчева.

г) Стих 30 в оригинала гласи:

ἦμετέρῳ ἐνὶ οἴκῳ ἐν Ἀργεῖ, τηλόθι πατρὸς

(в нашата къща, в Аргос, далеч от родина).

Същият стих у мене (стр. 4, ред 7 отгоре):

В нашите къщи, във Аргос, далеко от дом и родина.

Същият стих у Гнедича:

В Аргосе, в нашем дому, от тебя, от отчизны далеко.

Същият стих у г. Вранчева:

В Аргосе, във нашите царски палати, далеч от родина.

Видно е, че ако може да става дума при тоя стих за влияние на Гнедича, то пак би могло повече да се

допусне при г. Вр., у когото редът на думите е близък до Гнедичевия, докато у мене тоя ред е както в оригинала.

Такава стойност имат твърденията на г. М. и при другите, още десетина, посочени като преведени «буквално» от Гнедича стихове.

*

В уводните бележки на статията си г. М. справедливо предпоставя и подчертава, че преводачът на «Илиада», въвн от познаването на старогръцкия език и митология, «трябва да бъде и поет. Това е условие «sine qua pop». Ала той забравя друго едно нещо, което ще трябва, за жалост, колкото и неудобно да ми е, да му припомня: че и оня, който ще преценява работата на тоя преводач, трябва не само да познава гръцкия език и митология, но да бъде и художествен критик — и това е условие «sine qua pop». А най-важните качества на художествения критик са усетът за поезия и добросъвестността.

БЪЛГАРСКИЯТ ХЕКСАМЕТЪР

1

У нас съществува едно широко разпространено схващане, че класическите писатели са тежки за четене и трудни за разбиране. Това схващане е напълно погрешно и би могло да бъде разбрано само като последица от лошите ни преводи. Защото няма съмнение, че творбите на класиците, преживели вековете, са били на времето си напълно ясни и лесни за разбиране, иначе не биха добили такава широка известност. В тоя кръг произведения спада преди всичко «Илиада», която носи несъмнените белези на народно творчество. А Дантевата «Божествена комедия», както е известно, е била написана на говорим италиански език, докато преди Данте италианските писатели пишат на мъртвия латински език. Може една класическа творба след изтичане на много столетия, през които езикът, на който тя е била написана, се развива и изменя, да стане трудна, дори неразбираема за потомците на писателя, но това значи само, че тя ще трябва може би да се преведе на този изменен език (както ние имаме нужда от превеждането на нашата старобългарска литература), но в никой случай то не ни задължава да я преведем и ние на тежък и неразбран български език. Напротив: преводът на една класическа творба, направен днеска, трябва да бъде така достъпен и ясен на нас, както тая творба е била достъпна и ясна на своя пръв читател или слушател.

Но по отношение на ония класически творби, които са написани в стихове, има и още едно любопитно становище: мнозина смятат, че те трябва да се преведат

в проза. По тоя начин, твърдят те, ще се преведе най-точно и вярно духът им. И това становище е изцяло погрешно. Стихът е синтетично изкуство, а прозата — аналитично. Онова, което е родено в стих, умира, когато го направиш в проза, и от него остават само тленните му останки, тъй както умира всяко живо същество, ако основно измениш, разтеглиш или смакаш образа, в който се е родило. На ония, които не споделят това разбиране, бихме посочили за пример българските преводи на Пушкиновата поема «Евгений Онегин» — и най-лошият ѝ стихотворен превод не ни я дава в такъв бездушен, празен, нищожен образ, какъвто тя има в прозаичните преводи.

Поради това дългът на българския преводач, който иска да разкрие пред нашия читател бездънните престои на класическото изкуство, е: да даде творбите му на чист, ясен, хубав български език и в звучен, бляскав стих.

2

Всеки, който се е опитвал да превежда «Илиада», чието предаване на даден език служи като пробен камък за богатството и изразната сила на този език, неизбежно се е сблъсквал с въпроса за размера, за ритъма, що трябва да употреби. Защото дактиличният хексаметър, в който е написан оригиналът, е съзидач върху квантитета, т.е. върху съчетаването на срички с дълги и срички с кратки гласни, поради което той се явява невъзможен в много от днешните езици. От друга страна пък, без влагането на известен ритъм не може да се преведе никакво произведение в стихове, в мерена реч. Защото ритъмът е оснвата на мерената реч. На неговото дъно лежи първичният закон за пестене на физичната и психична енергия: ние вършим с леснота и наслада онова, което се ритмично повтаря. Всички физични и психични процеси, чиято съвкупност образува нашия живот, почиват върху един ритъм, който в последна сметка е функцията от ритмичната смяна на деня и нощта и на годишните времена.

Старогръцкият хексаметър (шестомер) е стих, съставен от шест ритмични стъпки — обикновено 5 дактила и един хорей. Д а к т и л ъ т е стъпка от три срички, първата от които е дълга, другите две — кратки. Х о р е я т (или трохеят) е стъпка, съставена от една дълга (първата) и една кратка срички. Ако означим дългата сричка с водоравна чертица, а кратката с легнала скобичка, тогава старогръцкият хексаметър би ни дал следната картина:

— — — — — / — — — — —

или (така наречения смесен хексаметър):

— — — — — / — — — — —

Във втория стих първият и четвъртият дактил са заместени със спондей, т. е. стъпка, съставена от две дълги срички; така може да бъде заместен всеки от дактилите с изключение на петия дактил.

Хексаметърът има и цезура (прорез), която се явява подир третата дълга сричка или подир следващата я кратка сричка; цезурата сме означили по-горе с наклонена чертица.

Българските опити за превеждане на «Илиада» са разрешавали основния въпрос за формата, която трябва да вземе хексаметърът в нашата поезия, приблизително в една и съща посока. Почти всички преводачи си служат с нашия т о н и ч е с к и ритъм (основан върху съчетаването на ударени и неударени срички). Срещу тях стои усамотен Гр. С. Пърличев, който единствен си е послужил със стих, близък до с и л а б и ч е с к и я (основан върху броя на сричките) стих на нашата народна песен.

Първите преводачи, чието разбиране господства сега в нашата литература, се делят на две подгрупи. Едната подгрупа ни предава хексаметъра с наши дактили и хорей (смесен хексаметър), като хорейт може да замени дактила по същото правило, което ръководи замяната на старогръцкия дактил със спондей.

Нашият дактил е също трисрична стъпка, която е съставена от една ударена и две неударени срички; дактил е например: с л ъ н ц е т о. А хорейт ни е със-

тавен от една ударена и една неударена сричка, на пример: с л ъ н ц е. Ако означим ударената сричка с водоравна чертица, а неударената с легнала скобичка, то и нашият хексаметър ще има дадения по-горе графически скелет, като само при спондея ще трябва да заменим втората чертица със скобичка.

Ето стиховете от преводачите, които превеждат със смесен хексаметър:

Музо, възпей ми гибелний гняв на Ахила Пелеев,
който създаде хиляди зла на ахейското племе. . .

П. Горанов

Най-напред Хефест изработи огромен, кръгъл
и много як щит, а наоколо го цял украси. . .

Г. Попов

Но усмири своя гняв, нито меч обнажвай на него:
но укорявай го словом, докле ти утихне сърцето.

Нешо Бончев

Хайде, любезна, дома си иди, децата си гледай,
позалиши се с работа, ткане, слугините наглеждай. . .

Иван Вазов

Смъртния мъж, отдавна на обща участ обречен,
искаш ти, Зевсе, съвсем да избавиш от смърт печална?
Следвай волята си, но не всички сме с теб съгласни.

А. Балабанов

Някои от тия преводачи смятат дори, че постигат български спондей — с поставяне една подир друга две ударени едносрични думи:

Вестник на зло, ти нивга до днес не си ме зарадвал. . .

Мл. Тонев

В края на краищата обаче първата от тия думи по силата на нашия ритъм привлича изцяло върху себе си ударението и се получава пак хорей. Вън от това, докато в старогръцки една дълга сричка може да замести две кратки (защото дългата трае колкото две

кратки), в нашия стих една ударена не може да замести две неударени.

Втората подгрупа преводачи предават хексаметъра с наши дактили, като употребяват хорей само преди цезурата.

Щом непорочната своя съпруга дома не намери,
Хектор застана на прага и на ратайкини продума...
Н. Вранчев

По същия начин превеждах и аз за първото издание на преведените от мене песни и откъси:

Мигом тогава очи и нощ непрогледна замрежи,
люшна се възник и падна, и сякаш душа тя въздъхна...

3

Тук трябва да обясня защо се спрях на тоя ритъм. Когато преди десетина години за пръв път се опитах да превода споменатите няколко песни и откъси от «Илиада», аз реших да забравя всички теории за хексаметъра и си зададох въпроса: коя реч чувствуваме на български език като стих? Отговорът бе:

1. Речта, в която се правилно редува ударени и неударени срички (тонически стих) — като чувството за ритъм тука получаваме именно от правилното редукване на тия срички:

Чайка сиротна над мене лети —
блян от щастливите дни —
гонят се, мятат се, пляскат, реват
тъмните морски вълни...

П. П. Славейков

2. Речта на народната песен (с и л а б и ч е с к и стих), където всички стихове имат еднакъв брой срички или се правилно редуват стихове с еднакъв брой срички, като чувството за ритъм получаваме от това, че всички стихове или само ония, що се правилно редуват, се изговарят за е д н а к в о в р е м е. (Разбира се,

еднакъв брой срички имаме много често и в тоническия стих, но там то не е условие, без което не може):

Петрунче, пиле шарено,
де гиди, ягне галено,
защо си толкоз хубаво,
от бога ли си паднало,
или в градинка раснало...

Нар. песен

Ще надена черна дреха
до черна земя,
ще наметна черна кърна,
до черни очи...

Нар. песен

Всякакви други съчетания на думи и срички ние ги чувствуваме като проза. Имайки пред вид това, аз отхвърлих смесения хексаметър и превеждах в дактили (с хорей на края на всеки стих), от примера на руския преводач Н. М. Минский.

Известно време след излизането на моята книжка с откъси от «Илиада» ми падна на ръка първото издание на неговия превод, който е твърде малко известен у нас, където твърде натруфеният и на много места изкуствен, филоложки превод на Гнедича се ползува с най-широка слава. (При моята работа аз разполагах с второто издание на Минский и с него си помагах.) В предговора към това първо издание Минский пише:

«Много се препираха за това, дали е възможно гръцките и латински спондеи да се заменят с руски хорей, тъй като в руския език липсват дълги гласни. Гръцката дълга сричка се равнява по време на две кратки срички и поради това два гръцки хексаметъра, от които единият е написан с дактили, а другият — с дактили и спондеи, ритмически са еднозначни. Не така ще бъде обаче с два подобни руски стиха и ако единият от тях сметнем за хексаметър, то другия ще трябва да наречем с някакво друго име. Поради това, при държайки се към строгите изисквания на ритъма, ще трябва да признаем, че руските стихове, които са написани в определен размер, в дадения случай хексаметър, трябва да се състоят от еднакво количество срички.»

По-нататък, след като сборва с цитати от Гнедичевия превод твърдението, че смесеният (съставен от дактили

и хорей) хексаметър придавал на речта разнообразие и изразителност, и като посочва големите недостатъци на този размер, Минский продължава:

«Ето защо Жуковски, усъвършенствувайки руския хексаметър, употребява смесени стихове само като изключение. На 11 983 стиха в превода на «Одисеята» има само 123 стиха с хорей.

Първоначално аз започнах да превеждам със смесени хексаметри, но като се убедих след няколко песни в произволността на подобен размер, преработих написаното и започнах да се придържам в правилния хексаметър.»

Смятам за излишно да добавям каквото и да било още към казаното от Минский; освен това, че неговите заключения напълно важат и за българския език. Това — за привържениците на смесения хексаметър.

4

Но няколко години след първото издание на моя превод ми потръбва веднъж да се справя нещо с шестата песен, там, където е казано:

А пък невестата спретна потегли назад към палата, като се често обръщаше, леейки сълзи безбройни.

По някаква асоциация втората част на последния стих — «леейки сълзи безбройни» — ме препрати към нашата Богданова песен, в която има стих «дребни си сълзи ронеше». Това отвори неочаквано пред мене една съвсем нова врата. Аз веднага се запитах: дали това сходство ще е съвсем случайно, или, напротив, нашият осмосричен хайдушки епос стои може би в някаква далечна връзка с мелодиите (а това значи и с ритъма), по които се е пял юнашкият епос на древността?

Отговор на тоя въпрос подирях в особеностите на народното песенно творчество.

Несъмнено е, че от всички творби на народния дух най-лесно се просмукват и преминават от един народ у други народи мелодиите на песните. Би могло да се

каже дори, че мелодиите не умират заедно с народите, които са ги създали, както умират например езиците, а продължават да живеят като осиновени деца на други народи. Песните, които народите пеят днеска, водят началото си от безкрайно дълбока древност. В тях е наслоена душата на много народи, за които ние не знаем дори, че са съществували. Нима песните, що са пели някога известните и неизвестни народи, които последователно са живели в нашите земи, са умрели и изчезнали без никаква следа? Това е възможно, но само при случаи, когато новият завоевател веднага е избивал до крак заварените живи хора. Подобни случаи обаче са рядкост в историята. Обикновено новият пришълец се е смесвал физически и културно с подчинения народ, като му е придавал белези от своя бит и сам е възприемал елементи от неговия.

Вън от това, когато два народа живеят в съседство, то между тях постоянно се просмукват елементи от бита и културата им и особено лесно е това за мелодиите. Народът, който заема една мелодия, съставя по нея свои слова. Като пример бихме могли да посочим нашата Хаджи Минчова песен, съставена по мелодията на една турска песен. Отпосле с течение на вековете и хилядолетията заетата мелодия се видоизменя, узрява и добива особен облик, що имат песните на народа-заемател. Това е същият процес на усвояване чужди думи, като им се дава свое окончание, приставки и наставки, свое склонение и спрежение и изобщо своя фонетична, морфологична и семантична окраска.

5

Уяснили си по такъв начин въпроса за унаследяването и размяната на мелодиите, нека се вгледаме сега под тоя ъгъл на зрение в нашата народна песен.

Всеки, който е имал случай да слуша народните песни на някои висококултурни народи, които населяват Северна и Северозападна Европа, без друго е оставал изненадан от обстоятелството, че докато тия народи имат гениална музика, плод на индивидуално

ворчество, народните им песни изглеждат пред нашите твърде наивни и бедни откъм ритмика.

От друга страна пък, ако хванете на радиото си която щете от станциите на Югоизточна и Средиземноморска Европа, Украйна, Кавказ, Мала Азия, Египет, през часовете, когато там се изпълняват народни песни, вие веднага ще почувствувате колко по-близо сме ние в песента си до тия народи, отколкото до Запада.

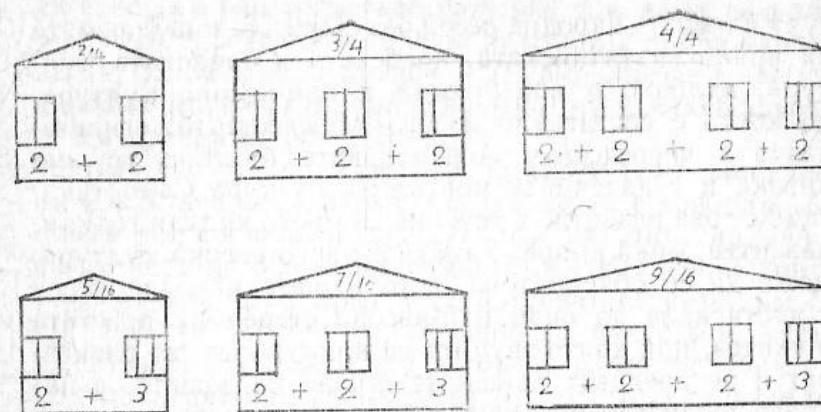
Ония, които са видели индийския балет на Удай Шанкар, що идва в столицата ни преди няколко години, непременно са усетили дълбокото сродство между духа на индийската мелодия и нашата.

На какво се дължи това — откъде иде различието ни с едните и сродството ни с песните на другите народи?

И преди всичко: наистина ли нашата народна песен е по-богато и по-висококачествено изкуство от песните на споменатите по-горе народи, или ни е по-хубава, защото си е наша и я носим в кръвта си? Нека се помъчим да си изясним това.

Като оставим настрана мелодиката; чиято оценка би могла да бъде плод на вкус, нека сравним ритъма на нашата народна песен и ритъма изобщо на западната музика. Докато последната е изградена изцяло върху тактове като $2/4$, $3/4$ и производните от тях, нашата народна музика, съдържайки тоя ритъм, притежава и редица тактове, които са известни под погрешното название «неправилни тактове». Тия «неправилни» тактове се отличават от правилните по това, че не се делят като тях на равни дялове или времена (например тактът $2/4$ се разделя на две времена от по $1/4$), а на неравни (например: $5/16$ $2/16$ $3/16$). Поради това аз ще нарека едните равноделни, а другите — неравноделни тактове.

Ако се опитаме за нагледност да пренесем ритъма в архитектурата, където той също е необходим, западните тактове и нашите неравноделни тактове биха ни дали следната картина:

Ясно е от горните рисунки кое е по-ниска степен в развитието на ритъма — естествено, симетричното: човек е устресен симетрично (2 очи, 2 ръце, 2 крака) и за възприемане на несиметричното като красиво е потребна по-висока култура.

Трябва при това да прибавим, че неравноделният ритъм на нашата народна музика ни предлага такова разнообразие и такова множество тактове, та в това отношение Западът изглежда истински бедняк в сравнение с нас. Имаме например тактове като $7/16$, който освен в дадената горе форма $2\ 2\ 3$ (за удобство изпускам знаменателя 16) се среща и като $3\ 2\ 2$; $9/16$, в съчетания: $2\ 2\ 2\ 3$ и $2\ 3\ 2\ 2$, $11/16$ — $2\ 2\ 2\ 2\ 3$ и в $2\ 2\ 3\ 2\ 2$; $13/16$, $15/16$ и пр.

При това положение пред нас наложително изпъква втори въпрос — откъде иде това богатство и разнообразие, което може да бъде само плод на една висока култура? Отговорът е само един: от това, че нашата народна музика е рожба на старата източна култура, че тя е дял от нейната музика. Тя е плод на дълго развитие, безкрайна нишка, която минава през живота на цяла редица културни народи, наши предходници, народи с висококачествен бит и сложни душевни потребности.

Защото ние и народите със сродна нам народна музика сме близо до огнищата на древната източна кул-

тура и нашата народна песен без съмнение има корените си пряко византийската, арабската и елинската култура, дълбоко в най-старата и най-висока култура, до която е достигнало изобщо човечеството: египетската; а посредством Аспаруховите българи тя има връзка и с далечната монголска култура. Само така, само с това развитие в течение на много хиляди години, развитие, минало през народи с много висока култура, може да се обясни това, дето нашата народна песен е достигнала до оная най-висока степен на простота и синтез, при която звуците не илюстрират, не разказват и не предават външната страна на нещата, а направо внушават на душата безсмъртните идеи за тия неща. До тая простота бяха достигнали само старите египтяни в изобразителното си изкуство, и то след развитие в течение на няколко хилядолетия.

Със същите тия причини се обяснява и богатството на свързания с народната ни музика танец, както и народната ни носия, с нейното безценно съкровище — шевията.

В заключение на тия мисли бихме могли да припомним на нашата полуинтелигенция, която примира от възторг пред музикалните едnodневки на шлагерната музика и предпочита повърхностните и лесни негърски танци пред изтънчената, благородна и напета ритмика на нашия народен танц, че за народната музика може да се повтори с известно изменение известната сентенция за религията и да се каже: малкото култура отдалечава от народната музика, многото култура отново ни приближава до нея.

Е добре — щом народната песен е такъв сложен плод, който флуоресцира със светлини от душите на знайни и незнайни народи, щом като, строго погледнато, няма самотно народно песенно творчество, щом като мелодиите така лесно преодоляват не само времето, но и пространството, остава сега да си зададем още два въпроса: 1) допустимо ли е старогръцкият юнаш-

ки епос да е бил усамотено явление, т. е. да не е имало у другите, преходни и съседни на старите гърци народи песни, подобни на «Илиада» и 2) намираме ли в нашата народна песен факти, които да сочат на някаква връзка с тия древни епични песни.

Има учени, които смятат, че «Илиада» е написана на изкуствен език, който никога не се е говорил. Аз нямам ни словесните средства, ни цитатите на учен, за да мога да оборя това твърдение. Но всеки, който разбира как възникват и се предават песните, ще се съгласи, че творения, написани на изкуствен, несъществуващ език, не могат да бъдат жизнеспособни ни по отношение на пространството, т. е. за предаване от едно селище в друго, ни по отношение на времето, т. е. за предаване от едно поколение на друго. Така че, за да достигне до положение на национален епос, «Илиада» без друго трябва да е била родена на ж и в език (ако нейният език не съвпада с класическия гръцки език, остава на науката да намери чий е), трябва да е била живо народно творчество и като таква тя естествено е била свързана чрез безброй невидими нишки с народното творчество на съседните и преходните народи.

И в такъв случай съвсем близо до ума е, че траките, които са родили Орфея и които са населявали по това време нашите земи и са били погълнати по-късно от славяните, също трябва да са имали песни, сродни на «Илиада», най-малко по мелодия, ако не и по съдържание. Това наше предположение се потвърждава от съществуването на много сродни песни между днешни, далечни по език народи, като например между българи, гърци, турци, румънци.

То се подкрепя и от проучванията на западни учени, които твърдят, че корените на «Илиада» се намират в северния малоазийски бряг и съседните му острови. От друга страна пък, голямата обективност на Хомера — т. е. безпристрастието, благодарение на което в тая гръцка поема най-благородният герой е троянецът Хектор, докато гъркът Ахил върши деяния, които от всяко гледище са истинско държавно предателство, и водачът на войските Агамемнон проявява

осъдителни качества и похвати — ни навежда на мисълта, че във възникването на поемата имат може би участие и троянците. А известно е, че видни учени включват в кръга на най-старата троянска култура и голяма част от нашите земи, като твърдят, че троянците са преселени траки от тия земи.

Сега вече ни остава да отговорим на втория поставен по-горе въпрос, а за да направим това, достатъчно е да се вгледаме в нашия осмосричен хайдушки епос и ще видим колко много неговият стих прилича по форма и ритмика на «Илиада». Достатъчно е да напишем на един ред два стиха от някоя такава хайдушка песен и ние ще имаме приблизителния външен вид на класическия хексаметър:

Грозданка по двор ходеше, дребни си сълзи ронеше,
Богдана люто кълнеше: «Богдане, бог да те убий!

Графическият скелет на тия стихове е:

Излиза, че всеки стих има 6 (хексаметър!) ударени срички. Те не са разположени в правилен ред, но такъв ред не се спазва и в разположението на дългите и къси срички в «Илиада» поради честата замяна на две кратки с една дълга.

При внимателно разглеждане обаче ние можем да открием в много от хайдушките ни песни и стихове със съчетани в известен ред ударени и неударени срички, често пъти в «чистия хексаметър», за който стана дума в началото, с тая само разлика, че през цезурата винаги (а не само понякога) имаме хорей и след нея винаги (а не само понякога) имаме дактил:

Горо ле, горо зелена, горо ле, майка юнашка!

[illegible]

В също такъв хексаметър са и следните стихове:

Имам си сина Стояна, младо войниче отиде,
тая девета година, как си невеста остави. . .

Нар. песен

Трябва да забележа при това, че ние имаме и други осмосрични народни песни, които обаче не ни дават горната картина

Мала мома двори мела, двори мела, кон извела...

— $\vee$ — $\vee$ — $\vee$ — $\vee$ / — $\vee$ — $\vee$ — $\vee$ — $\vee$ — $\vee$

Тая песен дава стихове с 8 ударени срички.

Явно е следователно, че приликата между нашата осмосрична юнашка песен и «Илиада», юнашкият епос на древността, не може да бъде случайна, а лежи по всяка вероятност в някакво далечно родство, забулено в тъмнината на вековете. На нашата наука предстои да изследва и изясни това родство.

Едно нарочно художествено изследване би могло пък да посочи редица общи художествени похвати и образи. Така например сложните съществителни, тъй характерни за «Илиада», не са чужди и на нашата народна поезия. Срещу (Зевс) Гърмометец в нашата народна поезия имаме (св. Илия) Гърмоломец. Сложни прилагателни, като оставим настрана обикновените «белолика», «черноока» и други подобни, имаме и в други вид: «сиви-бели гълъби, къде сте ми летели?» и т. н. Срещу дадения в клетвата на Ахил образ «тоя скиптър, що нивга не ще да пусне ни листи, ни вейки, нито ще цъфне» имаме: «Аз ще го, како, прежаля, кога главнята лист пусне» (нар. песен) и т. н.

Любопитно е също, че като застанем на това гледище, «Илиада» не ни се вижда вече някакво тържествено високолитературно, надуто произведение, както го схващат например руси и немци. Защото за гърците «О Зевсе, Гърмометецо!» («о» е част от звателния им падеж) е толкова надуто, колкото е за нас, да речем, «Боже ле, вишни господи», или «Господи, самогледнико!», които възклицания намираме в нашата народна поезия.

[illegible]

Тук му е мястото да се върнем към опита на Пърличева, тъй несправедливо обруган в нашата литература. Видно е, че посетитният усет на тоя преводач съвсем вярно му е подсказал, превеждайки един юнаш-

ки епос, да си послужи със стиха на наш юнашки епос, но вместо на осмосричния (с три ударени срички, той е попаднал на кралимарковския десетосричен юнашки епос, който има пет ударени срички:

Тя нахрани со мяса юнашки
псите гладни и хищните птици...

Т. С. Пърличев

Също както:

Шетба шета Марко прилепчанец...

Нар. песен

Който има усет за поезия, веднага ще почувствува колко по-силно и по-хубаво въпреки общата несполученост на Пърличевия превод звучат тия два негови стиха в сравнение със същите стихове у много от посетненните преводачи. Това се дължи на обстоятелството, че Пърличев е бил несъмнен поет, който, за нещастие, не е знаел добре български език (учил се е и писал поезия на гръцки), както и сам той признава. В грешката на тоя поет следователно има много повече логика и истина, отколкото във всички тежки доказателства и цитати, които искат да ни убедят, че може да има старогръцки спондей в българския стих и че за да четем един интелигентен човек «Илиада» на български, трябва предварително да се обучи и прекара едва ли не нарочен курс. Защото лишените от чувство за поезия люде забравят, че формата, в която е облечено едно художествено произведение, не само не трябва да бъде пречка за добиване естетична наслада от него, а, напротив — самата тя трябва да съставя един от източниците на тая наслада.

7

След всичко гореприведено ясно е, че класическият хексаметър съвсем не е така чужд на българското ухо стих, в който поради погрешното му схващане никое

от гимназиалните ни поколения досега не е могло да се оправи. Напротив: ние го имаме, той съществува от незапомнени времена в поезията ни. Естествено той е малко видоизменен и приспособен към законите на нашия език, като е даден в ритъм, който не първите му слушатели, а ние да можем да чувствуваме.

Следователно «Илиада» трябва да се преведе на български с наш, български ритъм, в наш хексаметър, тъй както го намираме в юнашкия ни епос. Преведем ли я така, ние ще я извадим веднъж завинаги от костеливата немилаема черупка, с която обикновено я покрива измисленият, хром «хексаметър», чужд на ритмичните закони на нашия език, а така също ще я спасим и от надутата литературност и тя ще блесне пред читателя с цялата си благородна простота, плавна песенна ритмика и величава образност.

КЪМ БЛИЗКИЯ

(К. Константинов — «Към близкия», София, книгоиздателство «Ал. Паскалев», 1920)

1

В кипналата от глъч, светлина и музика бална зала влиза странен гост. Висок, сух мъж, в стар позеленял балтон, с вързана кърпа около шията. Малките му очи са хлътнали и замъглени от някаква кротка и далечна усмивка. Видение на модерен хидалго, поразително подобие на Рицаря на печалния образ. Понел под мишница стара издута чанта. Та, ето що, значи: подвижен книжар. Един от ония неизвестни труженици, сега вече изчезнали. Но тоя тук не бе от тия обикновени продавачи, които не винаги знаеха името на всяка книжка от своята стока. Някаква странна, болезнена дори любов личи в неговите жестове, в погледа му, в думите му. Навярно сам той ги е чел и ги обича, и не само купувачи търси той, а хора, които като него биха ги проумели и обикнали.

Подвижният книжар — ето вездесъщия любим образ и херой на К. Константинова. Той шестува замислен и тих през всичките 14 къса на малката книжка. Не важи това, че се явява в различно облекло: ту като войник, ту като провинциалист, ту в работнически дрехи — окото на опитния читател веднага ще го познае.

Един човек заминава за фронта («За София», стр. 10). Бяга от София. Лицето му е обгоряло, със сивожълт

пръстен цвят, мустациите му падат небрежно и печално. Очите му гледат съсредоточено и спокойно.

Вгледайте се добре в него. Това не е никой друг. Това е подвижният книжар, облечен в униформа и обгорен от дима на барута и от слънцето. Сантименталната любов към книгата е пренесена тук върху бялата столица, която той по искреното си убеждение брани от враговете.

Провинциалистът, обрисуван с такава любов («Писмо към провинциалиста», стр. 47), е все пак същият подвижен книжар. Само че: преди да започне професията си или: след като се е убедил в невъзможността да събуди у хората любов към «пожълтелите книжлета» — «трицветни пряпорци» на неговата страна — и е разпродад на кило стоката си.

Провинциалистът е свенливо-несръчен, жаден за добро и хубаво. Разхожда се привечер с книжле в джоба си из пустинните скалаци. Той дава с «готовност всичко» за «белязаните избраници на своя народ», защото е «непоправим в обичта си»: и защото сърцето на бившия или бъдещ подвижен книжар не може без преданост и любов.

2

Това, което на Запад ставаше в продължение на векове, у нас стана сравнително бързо. Войната бе един могъщ лост. Тя нанесе страшен удар на нашето занаятчийско производство, тя почти унищожи «Стария град» (стр. 25).

«Сън или легенда е това? Цял свят спи заключен зад тия полуразсипани зидове и сгради. Цял живот гасне нечуто — голям, многообразен, мъдър и близък. Живот без нелепи унеси, без черна нищета — но с трезва и вдъхновена мъдрина. Да се стопи, де е излетяло всичко това?»

Авторът скърби за погиналия стар град: града на кротките занаятчийски радости и скърби. А новият град с неговия «кинематограф, модерна бръснарница и високи фабрични тръби из крайнините» му е «чужд и враждебен».

«Това е нов град, издигнат само за две-три години — отрупано нагизден и предизвикателен. Струваше ми се, че виждам отражението на някой малък Вавилон или Рим в дни на най-големите им безумици. Сега аз се връщам долу (на фронта — б.н.) почти с радост» («За София»).

Нищо светло авторът не вижда в новия град. Той остава «безпределно сам и чужд» на неговия живот. И само в моменти, когато му се струва, че старият град си е останал все същият, че косачите (стр. 14) са останали все същите, че провинциалистът си е все същият (стр. 45) — само тогава неговата носталгия по погребаното минало се превръща в радостна песен («Като сън»).

Тъга за миналото и враждебна отчужденост от настоящето — това са двата характерни акорда в лирическата проза на книжката «Към близкия».

Има и трети един: копнежът за нещо друго, не като днешното: каквото беше вчера, казва влюбеното в стария град сърце: — каквото ще бъде утре, казва умът. И там, където авторът пише за утрешното, веднага проличава, че умът, а не сърцето движи ръката му («Песен на дъжда», «Към близкия»).

«Като ония незаконни деца на бедняците, зачатни в мъка и обич, които носят едновременно смътни надежди и грижи, ти се роди нечакано, моя малка книжка. . .» («Напътствие»).

Да, книжката «Към близкия» действително е незаконно дете от съчетанието на стария свят, за който скърби сърцето, и новия свят, чието идване умът предрича.

3

Стани, Близкий! Ние дойдохме да те събудим от твоя тежък сън. Погледни — кои са около тебе, кои биха те заместили? Тия ли — които с усмивка поглеждат твоето бледо лице и твоята ожулена яка? («Песен на дъжда»). Да, те трябва да си вървят. Не видиш ли охранените, жълти подпухнали лица? Тия уродливи глави, тия ръце, изнежени от безделие? Иде, иде вече

твоят ред («На улицата»). Ти, комуто принадлежи идещият ден («Към близкия»).

Но кой е Близкия? Авторът на няколко места нахвърля неговия образ:

«Не е ли все едно какво е твоето име? Дали детските пръстчета са били бодени от чирашко шило — дали си рошав, осмиван даскал — или недоучен студент-несретник? Или снажен косач, в чиито ръце косата напето звънти като трепетна струна?»

«Ти вървеше самин — странен образ, бавен, несръчен и смутен, и завгледан в нощта с дълбок мъчителен въпрос. С дълъг, недоумяващ и печален поглед.»

Не е случайно, дето авторът е пропуснал да спомене тъкмо за фабричния работник — който е именно символ на «Рушител и Творец». А е споменал за занаятчийския чирак, за рошавия даскал, за студента-несретник и косача. Не те са днес ония, които са носители на могъщия устрем за освобождението на труда.

И затуй Близкия — уви — не свива «властно жилестата си ръка» и от устните му не гръмва «страхотното слово». А. . . «гласно въздъхва и отминава».

Затуй ако той разбие «амфората на своята заключена душа», ще лъхнат от нея стари благоухания и устните му ще ни кажат «старинен завет».

А съмнително е въобще дали той ще я разбие. Тоя смутен, несръчен, печален и съзлив човек не е способен на друго, освен да въздиша гласно. И в ръката му има не чук, а стара издута чанта: подвижният книжарни се усмива и тук.

Близкият на К. Константинов няма нищо общо с оногова, «комуто принадлежи идещият ден».

Той е само «хилав и лишен негов предтеча»?

4

Но това, което отличава книгата на К. Константинов от всички други (с изключение на няколко), излезли у нас от войната насам, то е: че в нея няма замъци, палати, пиера, пиерети и черни домина, няма конни състезания, зелени ливреи и джазбани.

В нея няма куклени комедии, марионетки и флорентийска любов. В нея звучи една много по-проста, но и хиляди пъти по-близка и сърдечна струна. Черното тегло на ония, които умират от много слънце по полята и от много тъмнина в подземията на града. Ония, които не знаят що е маникюр и които през редките часове на отдых режат мазолите по дланите си с груби кокалени ножчета.

Там, дето Константинов пише за тях — там речта му звучи меко и сърдечно. Там са дадени и най-хубавите лирически места в книжката: «Напътствие», «На улицата» и особено «Разходка из София» — една потресна картина на черната нищета и убийствения труд, на «тъмното царство на немотията и ужаса». Това всецяло изкупва съществуването на книжката.

Не е достатъчно обаче само да обичаш затруднените, бедните и онеправданите. Не е достатъчно да си на тяхна страна само в тяхната немощ и покорство. И само да мечтаеш за тяхното освобождение. А трябва да имаш сила да ги последваш и в техния могъщ устрем към освобождението, в тяхната стихийна ярост и роптание. Да ги обичаш и като борци, да им прощаваш неминуемите грешки и да бъдеш при тях в борбата.

При тях ли е авторът на «Към близките»? Или при ония, които са против тях?

Или и над неговата книжка ще може да се надпише като мотото това, което Мережковски пророчески написа някога за себе си:

Мы над бездною ступени
дети ночи солнца ждем.
Свет увидим и как тени
мы в лучах его умрем.

Защото не всички, които мечтаят за слънце, са достатъчно силни да го посрещнат: голямата част от тях се разкайват, като настане изгревът.

ОТКРИТО ПИСМО ДО В. «СВОБОДА»

Граждани,

В бр. 30 на вестника си вие писахте, че не сте търсили спор с «Нов път», че Бакалов ви псувал и спорел нечестно и че не сте черпили аргументите си против Съветска Русия от контрареволуционни вестници, а само от «съобщения на толстоисти, анархисти и религиозни сектанти».

Следя вестника ви още от самото му започване и бих искал да възразя нещо на горните ви изявления.

*

Още в първите броеве на вестника си вие открихте кампания против Съветска Русия и българските комунисти. Устата на комунистите са запушени и вие искахте да се възползвате от случая и спечелите техните привърженици. До февруарий т. г. никой не излезе насреща ви. А вие във всеки брой на вестника си ни предизвиквахте. В 25 броя вие сте изписали (с 5 от броевете ви не разполагам) 40 колони против нас. «Нов път» е посветил 35 стр. на вас. А 1 ваша колона е по-голяма от 1 страница на «Нов път».

Вие търсихте спора и го търсите и сега. Защото сте в изгодно положение — защото прекрасно схващате, че ние не можем да ви отговорим така, както бихме искали.

Още след статията на Теа Шнитке в «Нов път» (кн. 6). вие писахте: «социалист, безразлично тесен

или широк, не може да си отвори устата за Толстоя за да не напсува» («Свобода», бр. 13).

А в статията на Шнитке имаше такива «псувни» (изглежда, че тая дума ви много харесва, че я често повтаряте):

«Селенин и обеднял дворянин едновременно, патриарх и свободен политически поданик в едно, аскет и заедно с това чувствен жизнерадостник, мислител и творец, метафизик и рационалист, той (Толстой) ни показва всичките възможности на духовния живот, който съответствува на тая епоха.»

«Откъде идеше обаче обаянието, което се излъчваше от Толстоя и достигаше чак до Америка и Азия? Това обаяние идеше от единствената по рода си личност на Толстоя, от неговата упоритост, от голямата му сила на вярващ, от неговата гореща, честна, макар и не винаги успешна борба за съвършенство, за хармония между дума и дело, от неговите тайни победи и явни поражения, от неговите грехове, които бяха по-святи от евтината святост на безкръвни човещенки.»

«Ние можем да обичаме Толстоя, ние трябва да го уважаваме и ценим»...

Така пише Шнитке. Така се отнасяме ние към своите противници. Ако искате още, вижте какво писаха комунистите по смъртта на Кропоткин, Мартов и германския монархист Шлагетер.

А сега позволете ми да ви цитирам това, което вие вселюбещите, всепрощаващите и непсуващите писахте за Ленин («Свобода», бр. 11):

«Целият свят, и враговете ти даже, от уважение към смъртта не говорят лошо за тебе. Целокупното човечеството е все пак честно и добро: на мъртвия прощава.

... Ти титан на нищо не си, ами по стар обичай ние живите си казваме: той се отърва, хайде да напишем някоя и друга лакърдия, какво било...»

Ето: само тая «лакърдия» се изтръгна от вашите любвеобилни души пред гроба на един великан, който,

криво или право според вас, но честно и искрено служи и отдаде живота си за делото на потиснатите и онеправданите. Само това — и нищо повече.

Нека читателят отсъди: кой псува и кой се отнася нечестно с противниците си.

*

В бр. 6 на «Свобода» под заглавие «Духовния фронт» бе изнесен един большевишки декрет, «публикуван в социалистически вестник» и за който писаха парижките вестници и вестник «Дни» през средата на октомврий.

Този «декрет» постановява «унищожението на контрареволуционната и противохудожествена литература». В него между другото се казва:

«... от библиотеките трябва да се изхвърлят не само произведенията, но и биографиите на следните автори (к. в.): Платон, Декарт, Кант, Спенсер, Шопенхауер, Мах. Ще се унищожат произведенията на Карлейл, Кропоткин, Ницше, Владимир Соловйов, Лоски, Грот и всички «нехудожествени произведения на Толстой (к. в.). Забранени са: евангелието, коранът, талмудът... и всички книги с религиозно съдържание. Забранени са Лесков, Мирбо и Маргарит... Това е накратко допълнение към онова, което е забранено от Октомврий.» По-нататък се дават упътвания: как да се явят всички комунисти на 1 януари 1924 г. в библиотеките и да приведат в изпълнение декрета.

За всекиго, който се е интересувал от работите в Русия, а вие постоянно пишете за тях, е ясно, че това е една чиста глупост. Първо, трябва да носи човек ума на съчинителите на «декрета», за да обяви напр. Канта, Маха (та всеизвестна е слабостта на комисарите Богданов и Луначарски към него!), Карлейла, Кропоткина и Мирбо (автора на «Крадец») за контрареволуционери. Второ, смешно е да се допусне, че большевиките ще си оставят всичката друга работа, за да тичат и гонят съчинения и автори (напр. Платон), който днес почти никой не чете и които следователно, даже чисти вран-

гелисти да са, не представляват реална опасност. Колкото за евангелието и корана — за тяхната забрана и децата ще ви се изсмеят: знае се, че в Русия има десетки хиляди черкви и попове, които нямат друга работа, освен да четат евангелието.

На времето аз ви отпратих едно писмо с приложен към него в. «Накануне». Във вестника имаше съобщение, че в Москва се урежда изложба на всичката толстоевска литература, излязла зад граница, не помня през или до 1914. Щом като е задгранично — явно е, че се касае предимно за «нехудожествена» литература. Помолех ви, ако ви е скъпа истината, да се справите с редакцията на въпросния вестник за верността на «декрета». Отвърнахте ми: «Нямаме нужда от справяне. Ако ви трябва, справете се вие. Ние отговаряме с главите си за верността на изнесеното.»

Е, добре. Наскоро ми попаднаха книги, в които намерих следните съобщения:

Толстой, Л. Н. «Хаджи Мурат» и др. произведения (XV том Собрание сочинений), Госиздат, 1920.

Толстой, Л. Н. «Воскресение». Роман. Изд. лит. — изд. отд. Ком. нар. просвещения, 1918.

Бирюков. «Биография Толстого», том III, Госиздат.

П. Кропоткин. «Собрание сочинений», том II, Москва, 1918.

Първите две съобщения са в библиографското списание «Русская книга», Берлин, № 3, 1921, а вторите две — в сборника «Научные известия», 1922, Москва.

Книги от Русия у нас не се допускат (това вие намирате в реда на нещата и не се възмущавате от него) и затова не мога да ви изброя повече факти от тоя род. Но и от тия е ясно: че в Русия не унищожават, а издават Толстой и Кропоткина. Издадена е, както виждате, и биографията на Толстой, написана от вашия приятел, толстоиста Бирюков.

Дали вие спорите честно и не черпите аргументите си от контрареволуционните руски вестници (кой от тия, в които бил публикуван «декретът», е на «анархисти», толстоисти и религиозни сектанти?) — читателите ще отсъдят.

Сам аз от отговора, който дадохте на писмото ми, разбрах едно: че вас не ви интересува истината за Русия, а в кой склад, бил той белогвардейски или на религиозни сектанти, ще намерите оръжие за борба с болшевиките и комунистите. Защото вие, които иначе проповядвате любов към всички, към нас храните само омраза: тя лъха от всеки ред на писанията ви. Толстоистите обикновено несъзнателно служат на буржоазията. Горната случка ме убеди, че между вас (не казвам всички вие) има хора, които съзнателно ѝ служат. А съзнателните служители са особено съсловие и си имат име: лакеи.

*

Считам за уместно тук да ви припомня още две неща.

Вашето отношение към септемврийските изстъпления. Те бяха вършени от потушителите. Вие отсъдихте, че за тях са отговорни и двете страни. А въпросът бе съвсем прост. Отговорен е за него само един: този, който го е извършил. Вие отидохте до чудовищното положение: да държите отговорни за изстъпленията ония, които не са ги вършили, а са били техни жертви.

У нас и до днес убийствата, арестите и побоищата продължават. Вие мълчите или се обаждате за очи. А през 1921 г. вашите привърженици издадоха цели два позива (Бургас и Гор. Оряховица) по случай Гергьовден: «Хора, братя, не колете своите братя животните!» Вам кокошките и магаретата ви са поскъпи от хората: цяла дописка дадохте в бр. 16 на вестника си за трагичната смърт на едно магаре в село Елхово, Казанлъшко. А в това време гинеха хора, както гинат и днес.

И още едно: у нас също се конфискуват и преследват книги и вестници. Но вас това не ви смущава. Вам то не прави впечатление. Може би, защото сте твърде много закърмени с млякото на стария свят, та страдате от старческо далекогледство: не виждате какво се върши тук под носа ви, а виждате чак в Русия.

Накрай ви съобщавам, че книгите, от които по-горе цитирам, държа на ваше разположение. Може да ги видите, без да рискувате главите си: връщам ви залога. Ние мразим експлоататорите, мразим ги от дъното на душата си, ние бихме ги унищожили с един замах като класа, но главите на отделните хора нам не ни са нужни. При това ония от вас, за които се отнася настоящото, не са от тази класа — те са само нейни лакеи.

А никога в борбата лакеите не дават такива големи жертви. Те пожертвуват най-вече косата си: подстригват се по вкуса на победителя.

ПОСЛЕСЛОВ

към една ученическа тетрадка стихове на Камен Зидаров (кръщелно име Тодор Манев) от 20 септември 1922 година.

«Тодоре,

твърде много бледи луни, бледи нощи и въобще бледи съществителни има в двете ти тетрадки и аз се бих отчаял от тебе, ако не бяха няколко стихотворения, в които проблясват и други цветове. Не че не харесвам — напротив, почти навсякъде работите ти са изпъстрени с образи и сравнения, които обещават много, но ти знаеш моите възгледи по задачите на поезията,

Поезията не трябва да бъде люлка (поне днес — за бъдещето не говоря) за приспиване, а камбана, която да буди, боен марш, под чиито тактови удари да маршируват ония, които носят на челата си червената звезда на свободата (с изключение на Николай Райнов, разбира се) и избавлението. Днес целият свят е играчка в ръцете на шайка от банкери и капиталисти. Всичко е турено в услуга на потисниците: преса, поезия, театър. Вестниците петнят и насъскват срещу всичко, което се осмели глава да дигне против господството на златните крале, поезията възнася в добродетел и красота безволието и безропотното подчинение (най-любимата ѝ дума не току така е — «смирнен»), а театърът... театърът играе «Ивайло» и «Трагедията на една императорска къща» и гримира актьорите си по подобие образа на министър-президента и царете... По бойните полета още дими кръвта на 20 милиона младежи, още не са угаснали пепелищата на стотици храмове на културата. И което е най-позорното, което

ще изглежда най-чудовищно на бъдещите поколения, то е, че тъй наречените изразители на човешката душа продължават да се ровят из праха на миналото, да човъркат мъничките си душици и не намират нито един светъл сюжет в една епоха, над чиито жертвени клади се издигат челата на десетки хиляди най-светли синове на човечеството, и не намират нито една думица на протест и негодувание срещу един обществен ред, който държи в състояние на буквално робство милиард и половина колониални народи.

Ето — върху тия въпроси се замисли и те ще ти помогнат да намериш своя път редом до малцината, над чиито творби висне леденото мълчание на официалната критика. (Зъб не обелиха за прекрасната сбирка на Смирненски!) Защото престъпник е не оня, който има ум, а не разбира, но оня, който разбира, а не действа. Защото и най-малките сили (и младежите, и децата, и кръщелничетата дори, ако може) трябва да бъдат използвани, за да се събори чудовището, и то час по-скоро, веднага (тежко томува, който чака социалната демокрация да го освободи от капитализма чрез просвета след 200 — 300 години!...). Защото най-сетне изкуството не може да бъде цел на един човек тогава, когато има цели много по-велики и достойни за жертви — освобождението на потиснатите.

20. IX. 1922
Драганово

(п.) А. Разцветников

Б Е Л Е Ж К И

Ръководен принцип при съставяне втория том от съчиненията на Ас. Разцветников беше следният: да се подберат и групират в един том предимно ония произведения на Разцветников, които са писани след 9 септември и в които поетът постепенно обръща отново лице към народа. Такива са в грамадната си част сатирите и най-вече драмата «Подвигът», която, макар и с исторически сюжет, в основната си идея има като главна движеща сила борбата на народа за освобождение от петвековния поробител.

Независимо от това критичните статии и бележки, които се поместват в този том, носят също така борческия темперамент на поета и ясно определят неговите позиции в защита на една нова, социалистическа литература.

Не всички от поместените статии, разбира се, имат този тон и дух. Такава е например голямата студия «За българския хексаметър». Но статии от този род има малко и от тях не може да се състави отделен том. И тъкмо затова съставителите взеха като основно начало ония произведения, които в големия си брой определят основния тон, за който става дума по-горе.

СЪКРАЩЕНИЯ

- Зв — «Звънар» — хумористично списание (1924 — 1925).
ИП — «Избрани произведения», издание на изд. «Български писател», 1952 г.
НП — «Нов път» — списание (1923 — 1925).
Пр — «Просвета» — месечно списание за култура и книжнина (1935 — 1944).
УчПр — «Училищен преглед» — списание (1903 — 1949).
ЧСм — «Червен смях» — седмично илюстрирано литературно-хумористично списание (1919 — 1923).

Стр. 7. Юлски скици. ЧСм, г. II, бр. 24, 7 юли 1921 г., с псевдоним Хенри Феу. Напечатано е с цензурни съкращения. В ИП се отпечатва със същия текст и съкращения. Оригиналът не е открит, за да се възстанови точният и пълен текст.

Стр. 9. Ода на Ас. Цанков. ЧСм, г. II, бр. 16, 21 апр. 1921 г., с псевдоним Хенри Феу. — ИП.

Стр. 13. Общоделски интернационал. ЧСм, г. II, бр. 19, 12 май 1921 г., с псевдоним Хенри Феу. — ИП.

Стр. 16. Стара песен на нов глас. ЧСм, г. II, бр. 47, 29 сеп. 1921 г., с псевдоним Хенри Феу. — ИП.

Стр. 18. Послание до всички българи. ЧСм, г. III, бр. 45, 14 сеп. 1922 г., с псевдоним Хенри Феу — ИП.

Стр. 20. Герилата (второ мнение). Зв, бр. 40, 1924 г., с псевдоним Пчела. — ИП.

Стр. 22. Басните и приказките: «Трънка и круша», «Китайска приказка», Любезният домакин», «Приказка за стомната», «Разбойникът», «Нулата». — ИП.

Стр. 40. Басня. ОФ, бр. 289 от май 1945 г. — ИП.

Стр. 42. Хитрите пътници. ОФ, бр. 863 от юни 1945 г. — ИП.

Стр. 44. Александър Жендов. Зв, бр. 6, 1924 г., в рубриката «Маски с карандаш», подзаглавие «На Аполоновите братя», с псевдоним Хенри Феу.

Стр. 47. Богоизповедани работи. Зв, бр. 44, 1924, с псевдоним Пчела.

Стр. 51. Дуел (Хероичен роман в 2 части с пролог и епилог). Зв, бр. 39, 1924 г., с псевдоним Пчела.

Творческата биография на драмата «Подвигът» е доста интересна, но... за съжаление, липсват неопровержими и достоверни факти за уточняване на тая биография. Бурните събития, които настъпиха след 9 септември 1944 година у нас, затрупаха и заличиха много от тия факти. А «Подвигът» получи своето сценично кръщение на сцената на Народния театър в София през септември 1945 година — само една година след революционните събития в страната, които коренно преобразуваха нашия живот.

Аз си спомням следното:

След голямата бомбардировка над София, на 10 януари 1944 година, Разцветников се евакуира в с. Сушица, Горнооряховска околия, при сестра си Кина Атанас. Трифонова. Там той прекара почти през целия период, докато траяха бомбардировките над София. Когато се върна в София, в началото на септември 1944 година, той ми довери, че е написал драма в стихове, която има за сюжет героичния подвиг на брациговския герой от Априлското въстание през 1876 година — ВАСИЛ ПЕ-ТЛЕШКОВ. Каза ми също, че драмата е написана в бели стихове, а някъде и в римувани, и ми рецитира няколко реплики на циганката ГЮЛЮША. Аз веднага се сетих и му казах, че той навярно е взел за прототип една известна в нашето село циганка — баба Гюлюша. Той се засмя високо и каза: «Да!» Друг разговор с Разцветников около пиесата му не си спомням. Той имаше голяма вяра на главния режисьор Н. О. Масалитинов и Николай Лилиев и навярно след привършване на пиесата окончателно той я е предал в Народния театър за четене.

Мина време и ние за драмата не говорехме нищо.

По едно време се разнесе слухът, че в Народния театър се репетира драма на Ас. Разцветников и никой не знаел каква е тя. По чия инициатива и по чие нареждане — не помня, — наложи се обсъждане на пиесата.

Обсъждането стана в една от стаите на университета, долния етаж. Присъствуваха много хора, но се изказаха доста малко. Помня само изказването на Ал. Обретенков, който се изказа много критично за пиесата. След като се изказаха още 4—5 души, и то много неясно и мъгляво, Н. О. Масалитинов взе думата и защити положителните качества на пиесата — нейния драматургически заряд, прекрасния ѝ стих, яркия образ на цен-

тралния герой Радил (Вас. Петлешков) и др. Едно обаче стана ясно, че борбата на народа, на борещия се български народ срещу тиранията на поробителя смело навлиза в творчеството на Разцветников.

Като се вземе под внимание, че това беше първото организирано разискване на пиеса, че нямаше още никаква практика и никакъв опит по този въпрос, трябва да кажа, че разискването завърши доста лошо и оказа доста тежко въздействие върху Разцветников.

Премиерата се състоя през септември 1945 година. Пиесата бе поставена от глав. режисьор Н. О. Масалитинов и в главните роли бяха заети артистите от Народния театър, както следва:

Владимир Трандафилов (Радил), Милка Магнева (Йовка), Олга Кирчева (Груда), Любен Саев (Доган Юсмен), Дядо Милчо (Ст. Бъчваров), Бенко (Сим. Ганев) и др.

Като се вземат под внимание събитията, трябва да кажа, че пиесата мина при сравнително добър успех. Тя издържа около двадесет представления. Очевидно, новата публика, която нахлуваше масово в театъра, искаше други пиеси, искаше нещо ново, което да отговаря на нейните желания и търсения.

«Подвигът» бе поставена през сезона 1945/46 година в следните театри: Пловдивския народен театър, Варненския народен театър, Русенския народен театър, Плевенския народен театър, Бургаския областен народен театър и Общинския народен театър в Добрич.

В някои от тия театри, главно Пловдив и Добрич, пиесата мина при голям успех.

За пръв път пиесата е отпечатана от издателство «Хемус» през 1946 година.

По-късно, когато бях директор на Народния театър в София, имал съм случай да говоря с драматурга Николай Лилиев за работата на театъра с Ас. Разцветников и главно за отношенията между постановчика Н. О. Масалитинов и автора по време на репетициите.

— Много мъчно се работеше с Разцветников — подчертаваше с усмивка Лилиев. — Той трепереше над всяка дума не, а над всяка буква. Цели часове водехме спор, дали да бъде «павуници» или «павуници», както го бе писал Разцветников. Най-после Масалитинов се видя принуден да го отстрани от репетиции. Но това става почти с всички автори — продължи Ли-

лиев, — Йордан Йовков никак не беше по-добър. Напротив, беше по-ревнив. Ами и сега. . . не виждате ли, не са ли авторите на главата ви? — завърши Лилиев.

СТАТИИ, РЕЦЕНЗИИ, ПИСМА

Стр. 185. За «Илиада». Уч. Пр., г. XXXIV, кн. 9, ноември 1937 г.

Стр. 196. Българският хексаметър. Пр., 1940 г., кн. 3. Излиза като отделна книга на библиотека «Вечни извори», редактирана от самия Ас. Разцветников през 1942 г., София.

Стр. 212. Към близкия. НП, г. I, кн. 15, с псевдоним Симо Веслар.

Стр. 217. Открито писмо до в. «Свобода». НП, г. I, кн. 16, с подпис Асен Разцветников.

Стр. 223. Послеслов към една ученическа тетрадка стихове на Камен Зидаров (кръщелно име Тодор Манев) от 22 септември 1922 г. Отпечатан за пръв път в предговора на ИП.

Камен Зидаров

СЪДЪРЖАНИЕ

ХУМОР И САТИРА

Юлски скици	7
Ода на Ас. Цанков	9
Общоделски интернационал	13
Стара песен на нов глас	16
Послание до всички българи	18
Герилата	20
Трънка и круша	22
Китайска приказка	24
Любезният домакин	28
Приказка за стомната	30
Разбойникът	33
Нулата	37
Басня	40
Хитрите пътници	42
Александър Жендов	44
Богоизповедани работи	47
Дуел	51

ПОДВИГЪТ — драма	59
----------------------------	----

СТАТИИ, РЕЦЕНЗИИ, ПИСМА

За «Илиада»	185
Българският хексаметър	196
Към близкия	212
Открито писмо до в. «Свобода»	217
Послеслов към една ученическа тетрадка стихове на Камен Зидаров	223
Бележки	227

Редактор Милка Спасова
Художник Данаил Донков
Худ. редактор Елена Маринчева
Техн. редактор Ветка Гуджунова
Коректор Елена Баланска

Формат 84/108/32; тираж 8100 екз.; печатни коли 14,75;
издателски коли 11,18; л. г. IV; поръчка № 169/1963 г.
на издателство «Български писател»; дадена за набор
на 31. VIII. 1963 г.; излиза от печат на 20. XII. 1963 г.;
цена 0,92 лв.; кн. тяло 0,61 лв.; подвързия 0,24 лв.;
обложка 0,05 лв.; приложения 0,02 лв.

ДПК «Димитър Благоев» — София